KRISHNÁJÍ ANANT SABHÁSAD'S

LIFE OF S'IVÁJÍ,

THE LORD OF THE ROYAL UMBRELLA.

EDITED WITH COPIOUS CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

KÁSHINÁTH NÁRÁYAṆ SÁNE, B. A.

and

Printed at the 'ARYA-BHUSHAN' PRESS, Poona

by

NATESH APPAJI' DRAVID.

" For whenever virtue begins to droop
And vice rampant grows, O son of Bharata!
I create myself." "I take birth in each age
For establishing order and law; for the protection
Of the good and the destruction of evil-doers."

Bhagavat-Gîtâ—4.

THIRD EDITION.

A. C. 1912.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक
अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस
हा ग्रंथ
परमप्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

RESPECTFULLY OFFERED TO THE
STUDENT OF THE LANGUAGE
AND HISTORY OF THE
MARÁTHÁS.

शुद्धिपत्र.

☞ खालीं शुद्धिपत्रांत दर्शविल्याप्रमाणें ग्रंथ शुद्ध करून मग वाचावा. ओळींचे आंकडे टीपांसुद्धां ओळी मोजून दिले आहेत.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५	२१	श्रीं शंभुमहादेव	श्रीशंभुमहादेव
६	१	घेऊं	घेऊं.
१३	१२	अफलखाना,	अफजलखाना,
,,	२५	सल्यांत	सल्ल्यांत
१४	१५	गोमाजी	गोमाजी
१७	१	तसेच	तसेंच
२०	६	त्यासही	त्यांसही
२१	२	माणसानिशीं	माणसांनिशीं
२२	१५	खानाचे	खानाचें
,,	१७	तो राजियानें	तों राजियानें
२३	८	महदीन	महद्दीन
,,	१२	बाजे जातचे	बाजे जातचे
२४	११	बीतपशील	बितपशील
२५	१७	सोडिले	सोडिलें
,,	२९	त्यांस	त्यास
३२	२०	कुळ्. रयत.	कुळ् रयत.
,,	२७	द्यावी	द्यावीं
३४	२४	कळ	कुळ
३५	६	सल्यानें	सल्ल्यानें
३६	१	घेतले	घेतले.
,,	२४	त्यामध्यें	त्यांमध्यें
,,	२७	त्यामध्यें	त्यांमध्यें
,,	३२	शस्त्रिविशेष	शस्त्रविशेष
३९	खालून १	काल रात्री	कालरात्री
४१	१४	हेजीब	हेजीब
,,	खालून १	सह	सहा
४२	९	कोंढणा	कोंढाणा
,,	१०	मिरज राजा	मिरजा राजा
,,	१८	दहाजार	दहा हजार

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४३	१	खेरजि	खेरीज
५०	१०	पादशहास	पादशाहास
५२	३	रात्र झाली	रात्र झाली.
,,	१०	दोघे र	दोघे मजूर
५६	खालून ११	मारिलें.	मारिले.
,,	खालून १०	मारिले.	मारिलें.
६३	५	विजापूराहून	विजापुराहून
६६	खालून ६	राजियास	राजियास कळलें.
६७	खालून १	मजाद	नामजाद
६७	खालून १	मारून कळलें	मारून
७२	१४	मगज्योतिषी	मग ज्योतिषी
७७	खालून ३	'हरेळ्च्या' महाड त	'हरेळ्च्या' महाडप्रत
८१	७	कांटीं	कांठीं.
८३	१८	सुमंतं	सुमंत.
८६	खालून ६	शृंगारिले	शृंगारिलें
८९	११	बंधबंधूंची	बंधूबंधूंची
,,	खालून १२	वडिलांची	वडिलांचीं
९६	४	साधे	साधें
,,	७	साधे	साधें
१०१	९	पलकिडे	पलीकडे
१०४	७	धमकेत	धूमकेत

शिवछत्रपतीचें चरित्र.

उपोद्घात.

१. हें चरित्र रा० रा० कृष्णाजी अनंत सभासद यांनीं लिहिलें. हे थोरले राजाराम महाराज यांच्या पदरीं सभासद होते. थोरले महाराज म्हणजे शिवाजी राजे यांचें वृत्त प्रथम पासून विदित करावें, अशी राजाराम महाराज यांनीं आज्ञा केल्यावरून हें चरित्र तंजावर येथें मशारनिल्हे कृष्णाजी यांनीं लिहिलें. कृष्णाजी अनंत यांच्या घराण्याबद्दल जी काय थोडेशी माहिती कोल्हापूर येथें मिळाली ती येथें देतों. नारो कृष्ण सभासद हल्लीं कोल्हापुरीं सरकारवाड्यांत खाजगी कडील कारकून आहेत. यांच्या वडिलांचे पणजे त्रिंबक सदाशिव सभासद हे करवीर सरकारच्या राज्यांत, तें राज्य स्थापिलें त्यावेळींच आले. त्यास अजमासें २०० वर्षे होत आलीं. यांचे पूर्वज साताऱ्या नजीक वसंतगड आहे तेथें राहात असत. हल्लीं कांहीं वंशज हिंदुस्थानांतही आहेत. सभासद हे इकडे आल्यापासून त्यांनीं ह्या राज्यांत मोठमोठीं कामें केलीं. चिटणिशीकडील व कोठीकडील कामें पूर्वी यांजकडेच होतीं. चरित्राचे कर्ते कृष्णाजी अनंत यांविषयीं नारो कृष्ण यांस विशेष माहिती नाहीं. अर्थात् कोल्हापुरास गादी स्थापन होण्याच्या पूर्वी कृष्णाजी अनंत होऊन गेले, तेव्हां जो पुरुष कोल्हापुरास ताराबाई बरोबर गेला त्याच्या वंशजांस कृष्णाजीबद्दल विशेष माहिती असण्याचा फारसा संभव कोठला ? ह्या पलीकडे ह्या चरित्रकाराची माहिती मिळत नाहीं.

२. ह्या चरित्रांत अर्थात् शिवाजी राजे यांचें वृत्त कथन केलें आहे. राजे यांच्या पूर्वजांची हकिकत जशी असावी तशी यांत दिलेली नाहीं. इतकें सावंत खुलासेवार चरित्र लिहिण्यास जितका वेळ व स्वस्थता पाहिजे तितकीं तीं सभासद यांस मिळालीं नसावीं, असें राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दींत जी धामधूम चालली

होती तिजवरून अनुमान होतें. तथापि शिवाजी राजे यांनीं जीं जीं महत् कार्यें आरंभून सिद्धीस नेलीं त्यांतून एकाद्याचें वर्णन सभासदांनीं आपले संक्षिप्त चरित्रांत गाळल्याचें बिलकुल आढळत नाहीं. शिवाजी महाराजांचे पश्चात् १२।१४ वर्षांनींच सभासदासारख्या "पुरातन माहितगारानें" हें चरित्र लिहिलें यावरून तें विशेष विश्वसनीय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

३. आम्हांकडे ह्या चरित्राच्या एकंदर पांच प्रती आल्या. पैकीं दोन अस्सल व तीन आलीकडे केलेल्या नकला होत्या.

(अ) प्रथम प्रत प्रतापगड येथील पुजारी यांजकडून आम्हांकरितां रा० रा० दामोदर भिकाजी जठार यांनीं मिळविली. ही अस्सलच मिळाली. ही फार जुनी असून घोटींव जुंनरी कागदाच्या अर्ध बंदावर एका आंगानें लिहिलेली आहे. अक्षर सुरेख वळणदार आहे. हिचे ३०५ बंद आहेत. त्यांपैकीं १२१ पासून १२५ पर्यंत ५ बंद गहाळ झालेले आहेत; बाकी सर्व बंद शाबूद आहेत. ही प्रत—निदान हें चरित्र—शके १६१६ मध्यें चंदी चंदावर येथें लिहिली असें तिच्या शेवटीं लिहिलें आहे. ज्या ज्या प्रतींत मूळ लेखाचें साल दिलें आहे तेथें १६१६ हेंच दिलें आहे. परंतु संवत्सरावरून पाहतां ही बखर १६१९ मध्यें लिहिली असें होतें. संवत्सरही सर्वत्र एकच आहे. तो ईश्वर हा होय. शकाच्या आंकड्याची चुकी सर्व प्रतींत दृष्टीस पडते ती कशी घडली असेल ती नकळे. असो. ही प्रत फार जुनी, तशांत प्रतापगडावरील असल्यामुळें, हिचीच प्रत ह्या पुस्तकांत प्राधान्यें करून येईल. क्वचित् फेरफार करणें बरें वाटल्यास दुसऱ्या प्रतींवरून केला जाईल. ह्या प्रतीचें नांव 'प्रतापगडची प्रत' असें ठेवूं.

(आ) दुसरी प्रत पुणें येथील नेटिव जनरल लायब्ररींत मिळाली. ही इ० स० १८५२ सालीं तयार केली असें तिचे शेवटीं लिहिलें आहे. प्रत तयार करणारानें जुनी भाषा जागोजाग काढून नवीन आलीकडील भाषा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे, व कांहीं ठिकाणीं तर मूळांतील मजकूर गाळलाही आहे, असें ही प्रत 'प्रताप-

गडचे' प्रतीशीं ताडून पाहातां कळून आलें. ही फुलस्क्याप कागदाच्या वर्खावर दोन्ही बाजूंनीं लिहिलेली आहे. हिचीं पृष्ठें १८५ आहेत. अक्षर सुवाच्य व सुरेख आहे. ही बुकाप्रमाणें बांधलेली आहे. ह्या प्रतीचा तिच्या भार्षेत बदल केला असल्यामुळें अर्थात् फारसा उपयोग झाला नाहीं. कोठें कोठें अर्थनिर्णयाच्या मात्र ती उपयोगीं पडली. ही 'पुणें प्रत.'

(इ) साताऱ्याहून दोन प्रती आम्हांस मिळाल्या. पैकीं १ नक्कल आहे. ती साद्यंत आहे. ही कोठल्या प्रतीची नक्कल हें समजत नाहीं. प्रतापगडचे प्रतीशीं ही पुष्कळ अंशीं जमते. ही 'सातारा प्रत.'

(ई) दुसरी साताऱ्याहून मिळाली ती अस्सल आहेसें वाटतें. ही त्रुटित आहे. पहिला बंद गहाळ झाला आहे. पुढें २५ बंदांपर्यंत ती उपलब्ध आहे. तितक्यांत अफजलखानाचा वध करून प्रतापगडीं जगदंबेचें मंदिर बांधण्याचें काम लाविलें, इतकी हकिकत आहे. ही साध्या खर्ची कागदावर लिहिली आहे. ह्या दोनही प्रती साताऱ्याहून रा० रा० कृष्णाजीपंत कालगांवकर यांजकडून मिळाल्या.

(उ) पांचवी प्रत महाड येथील रा० रा० अंताजी रामचंद्र हरडीकर यांनीं एका जुन्या प्रतीवरून नक्कल करून पाठविली ती होय. हिच्या व प्रतापगडच्या प्रतीच्या पाठांत पुष्कळ ठिकाणीं अंतर असतें. तें स्थळीं स्थळीं दर्शविलें आहे.

आवृत्ति दुसरी.

हा ग्रंथ प्रथमच प्रसिद्ध करतांना जीं अशुद्धें राहिलीं होतीं तीं आतां दुरुस्त करून जागजागीं टिपांत फेरफार करून सुधारणा केली आहे. परिशिष्टांत राजवंशाची माहिती दिली आहे. स्थलांचीं व पुरुषांचीं नांवें कित्येक ठिकाणीं संशयित राहिलीं आहेत पण त्यास इलाज चालेना. अशा स्थळीं निर्णय करणें तो बहुश्रुत वाचकांकडे सोंपवितों. मात्र नाम-निर्णय झाल्यावर त्यांनीं तो कृपा करून मला कळवावा.

ग्रंथ-प्रकाशक.

आवृत्ति तिसरी.

ही आवृत्ति पहिल्या व दुसऱ्या आवृत्तींचीच प्रतिमा आहे. किरकोळ फेरफार केले आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

(१) मागील आवृत्तींत राहिलेलीं अशुद्धें काढून टाकिलीं आहेत.

(२) पूर्वीच्या आवृत्तींत अपरिचित अशा शब्दाचा अर्थ जेथें जेथें तो शब्द आला तेथें तेथें टीप देऊन दर्शविला होता. आतां एकदां अर्थ दिल्यावर पुन्हां त्याच शब्दाचा अर्थ देण्याची जरुरी विशेष नसल्यामुळें तसें करण्याचें बहुधा टाकिलें आहे. तथापि जागोजागीं नवीन टिपा देऊन विशेष माहिती अलीकडे उपलब्ध झाली ती नमूद केली आहे.

(३) टिपांत दिलेल्या पाठांतरांपैकीं जीं निरुयोगी दिसलीं तीं गाळिलीं आहेत, व कांहीं पाठांतरें चांगलीं वाटलीं तीं मूळांत घालून मूळांतील पाठ टिपांत दिले आहेत.

(४) पुस्तकाचा आकार बदलून अधिक सोईचा केला आहे व किंमतही कमी केली आहे.

का० ना० साने.

पिते थोरले राजे यांणीं इतका पराक्रम केला व चार पातशाहींशी दावा लाविला. ऐसा पराक्रम केला ऐसे असतां **औरंगजेब** येऊन [त्यानें] किल्लोकिल्लीं अनर्थ मांडिलीं[3]. याचा अर्थ काय! तुम्ही पुरातन राज्यांतील माहीत[गार] लोक आहां, तरि ईस्तकबिल[4] पासून चरित्र लेहून देणें." म्हणोन आज्ञा केली. त्याजवरून वर्तमान ऐसी जे:—

राजियांचे बाप थोरले महाराज राजश्री **शाहाजी राजे**, यांचे बाप म्हणजे राजियांचे आजे राजश्री **मालोजी** राजे व **विठोजी** राजे **भोंसले** हे **नि**जामशाही वजीर दौलता* करून तोलदारीनें[5] होते. त्यांची निष्ठा **श्री**शंभुमहादेवें[6] यांचे भजनीं बहूत होती. त्यास शिखरीं यात्रा चैत्रमासीं भरते. पांच सात लक्ष माणसें मिळतात. पाणियाचें बहूत संकट. उदक नाहीं. तीन कोशांवरून उदक आणतात. लोक श्रमी बहूत होतात. म्हणून राजश्री **मालोजी**-राजे यांनीं तेथें जागा पाहून तळें एक थोर बांधिलें. सर्वत्र लोकांस उदक कार्यास येई असें केलें. अपरमित द्रव्य खर्च केलें. तळें संपूर्ण उदकानें भरलें. हें करितांच रात्रौ **श्री शंभुमहादेव** स्वप्नांस[7] येऊन,

---

१. " समासद राजमंडल " पाठांतर. २. साहेबीं=स्वामींनीं. ३. औरंगजेब दक्षिणेंत स० इ० १६८३ पासून १७०७ पर्यंत लढाया करीत होता. गोंवळकोंडा व विजापूर हीं राज्यें खालसा केल्यावर (१६८६-८७) तो मराठ्यांच्या पाठीमागें लागला. खुद्द राजाराम यास कर्नाटकांत पळून जावें लागलें. ह्या गोष्टीस अनुलक्षून वरील लेख आहे. ४. इस्तकबिल= अमक्या दिवसापांसून=आरंभापासून. * दौलत=जाहगीर, सरंजाम. ५. तोलदारी=वजन, प्रतिष्ठा. ६. शंभुमहादेव हें देवस्थान सातारा जिल्ह्यांत त्याच नांवाच्या डोंगरावर आहे. ७. "जागृतीमध्यें स्वप्नांत येऊन" प्रतापगड प्रत.

प्रसन्न होऊन बोलिला जे, "तुझ्या वंशांत आपण अवतार घेऊं देव ब्राह्मणांचें संरक्षण करून म्लेंछांचा क्षय करतों. दक्षण देशाचें राज्य देतों." म्हणोन त्रिवार वचन करून वर दिला. त्याजवरून राजे [यांस] बहूत संतोष होऊन [त्यांनीं] दानधर्म बहूत केला.

पुढें राजश्री मालोजी राजे यांच्या पोटीं राजश्री शाहाजीराजे [व] राजश्री सरफजी राजे हे दोघे पुत्र जहाले. दोघांनीं पातशाहीमध्यें दौलता केल्या. दौलत करीत असतां निजामशाही बुडाली. यावरि शाहाजी राजे इदलशाही वजीर झाले. महाराज [हा] किताब दिला. दहाबारा हजार फौज चालूं लागली. शाहाजी राजियासि दोघी स्त्रिया. प्रथम स्त्री जिजाई आऊं.[11] दुसरी स्त्री तुकाई आऊ. तिचे पोटीं एकोजी[12] राजे पुत्र झाले. जिजाई आऊं तिचे पोटीं राजश्री शिवाजी राजे पुत्र होतांचें[13] श्रीशंभुमहादेव जागृती येऊन स्वप्न झालें कीं, " आपणच अवतरलों आहें. पुढें बहूत ख्यात[14] करणें

---

८. निजामशाही=अहमदनगरची पादशाही. हिचा शेवट स० इ० १६३७ मध्यें झाला. निजामशाहीकरितां शाहाजी फार झटला. परंतु शेवटीं त्याचा नाइलाज झाल्यावर विजापूरचा दिवाण जो मुरारपंत त्याचे मार्फत तो अदलशाही मनसबदार बनला. इ० स० १६३७. ९. इदलशाही=अदलशाही=विजापूरकरांचें राज्य. १०. " सरफजी राजे मोंगलाई वजीरपणा करून चाकर होऊन राहिले " असें म० प्रतींत अधिक आहे. ११. " प्रथम स्त्री नांव जिजाई तिचे पोटीं पुत्र संभाजीराजे झाले दुसरे पुत्र शिवाजीराजे झाले " असा म० व सा० प्रतींचा पाठ. जिजाबाई ही लखुजी जाधव शिंदखेडकर यांची कन्या. शाहाजीचें व जाधव यांचें कधींच बरें नव्हतें. याजकरितां जिजाबाईवर शाहाजीचें प्रेम कमी असे. १२. एकोजी ऊर्फ वेंकोजी. ह्याची आई. तुकाबाई ही मोहित्यांची कन्या. हिशीं सन १६५२ मध्यें शाहाजीनें लग्न लाविलें. १३. शाहाजीचा पाठलाग मोंगल करीत असतां पळतां पळतां, त्यानें जिजाबाईस शिवनेरी किल्ल्यांत ठेवून आपण विजापुरास गेला. त्या वेळीं जिजाबाई गरोदर होती. तिनें शिवनेरीच्या शिवाई देवीस नवस केला कीं, पुत्र झाला तर तुझें नांव ठेवूं. त्यापुढें शिवाजीचा जन्म वैशाख शुद्ध द्वितीयेस झाला. शके १५४९. या वेळीं शिवाजीस सहा ग्रह उच्चीचे पडले असा लेख आहे. पण उपलब्ध कुंडलींत ४ च उच्चीचे आहेत. १४. ख्यात=ख्याति=पराक्रम.

राजे यांसि दौलते[१८] मध्यें **पुणें** परगणा होता. तेथें **दादाजी कोंडदेव** शाहाणा, चौकस ठेविला होता. तो **बेंगरुळास** महाराजांचे भेटीस गेला. त्याबरोबर राजेश्री **शिवाजी** राजे व **जिजाबाई** आऊ ऐशीं गेलीं. तेसमयीं राजियास वर्षें बारा होतीं. बराबर **शामराव निळकंठ** म्हणून **पेशवे** करून दिले व **बाळकृष्णपंत नारोपंत** दीक्षि[१७]-ताचे चुलतभाऊ[१९] **मजुमदार**[२०] दिले व **सोनोपंत** डबीर[२१] व **रघुनाथ बल्लाळ सबनीस**[२२], ऐसे देऊन **दादाजीपंतास** व राजे यांसि **पुण्यास** रवाना केलें. ते **पुण्यास** आले.

येतांच बारा[२३] **मावळें** काबीज केलीं. मावळे देशमुख बांधून, दस्त[२४] करून, पुंड होते त्यांस मारिलें. त्याजवर कालवशात् **दादाजी कोंड-**

---

१५. याचे पुढं **सा०** व **म०** प्रतींत असें आहे:—"दानधर्म दुसरे दिवशीं बहुत केला. दुसरी स्त्री तुकाई आऊ तिचे पोटीं पुत्र **व्यंको-जीराजे** झाले. असे तिघे पुत्र झाले. त्यामध्यें संभाजीराजे वडील. यांसि विजापुराहून वेगळी दौलत झाली होती. यांसि बडी साहेबीण, बाईल सुलतान महंमद पादशाह याची स्त्री, **विजापुरीं** होती तिणें विश्वासघात करून विषाची लुगदी दिली तेव्हां ते मेले." लुगदी=लगदा, मळून केलेली गोळी. १६. **बेंगरूळ**=**बंगलूर**. **कोल्हार**, होसकोटा, **बाळापूर**, **सेरा** व बंगलूर हे पांच प्रांत **शाहाजीस कर्नाटकांत** जहागीर होते. १७. **नारो** त्रिमळ हनमंते. १८. दौलत=जागीर, सरंजाम; राज्य. १९. "**बाळ-कृष्णपंत** व **नारोपंत**०" असें मूळांत आहे. "चुलते व भाऊ मुज्जुम-दार" म० प्रत. २०. "अमात्यःस्यान् मुज्जुमूदारः" राजव्यवहार कोश. २१. "युक्त्यभिज्ञो दबीरःस्यात्" रा० व्य० कोश. २२ "सब-नीसस्तथा सेनालेखकःपरिकीर्तितः" रा० व्य० को०. २३. हीं बारा मावळें कोणतीं? **नाणें**, **हिरडस**, **पवन**, **अंदर**, **गुंजाण**, **हिंजण**, **कर्यात** हीं सात प्रसिद्ध आहेत. **मुठेखोरें**, **मुसेखोरें** वगैरे खोरीं धरून १२ होतील. २४. दस्त करणें=धरणें.

देव मृत्यु पावले[२५]. पुढें शिवाजी राजे आपणच कारभार करीत चालले. मग सुपें महाल येथें कोणे एके जागां संभाजी मोहिता म्हणोन सावत्र आईचा भाऊ, मामा होता. तो महाराजांनीं[२६] महालावरि[२७] ठेविला होता; त्याचे भेटीस शिमग्याचे सणास पोस्त मागावयास म्हणून गेले. मामास कैद करून ठेविलें[२८]. त्याचे तीनशें घोडे पागेचे होते व द्रव्यही बहूत होतें. वस्तभाव, कापड हस्तगत करून सुपें देश साधिलें[२९]. तुकोजी चोर मराठा म्हणोन लष्करचा सरणोबत[३०] केला. शामराव निळकंठ पेशवे व बाळकृष्णपंत मजुमदार व नारोपंत व सोनाजीपंत व रघुनाथ बल्लाळ सबनीस असे कारभारी करून, बहूत सावधपणें चौकशीनें वर्तणूक करीत चालले.

पुढें जुन्नर शहर मारिलें[३१]. घोडे दोनशें पाडाव[३२] केले. तीन लक्ष होनांची मत्ता, खेरीज कापडजिन्नस, जडजवाहीर, हस्तगत करून पुण्यास आले. मग अमदानगर शहर मारलें. मोंगलांशीं मोठें युद्ध केलें. सातशें घोडे पाडाव केले. हत्तीही पाडाव केले. द्रव्य बहूत सांपडलें. तेसमयीं पागा बाराशें व शिलेदार दोन हजार जाहाले.

---

२५. दादोजी कोंडदेव हा तालुके शिरूर येथील मलठण गांवचा कुळकर्णी. यानें मावळ, जुन्नर वगैरे प्रदेश चांगल्या दशेस आणिले. मलिकंबरी धाऱ्याची पद्धति सुरू करून जहागिरीचें उत्पन्न वाढविलें. बक्षिसें देऊन क्रूर पशु मारविले व मावळे लोकांस नौकरींत ठेवून त्यांस सुधारण्याचा क्रम घातला. शिवाजीच्या पुंडाईबद्दल दादोजीस पहिल्यानें वाईट वाटून त्यानें "हें ढंग सोडून द्याल, तरच तुमच्या बापाचें व तुमचें हित आहे," असें शिवाजीस सांगून पाहिलें; पण तें सर्व व्यर्थ गेलें. शेवटीं मृत्युसमयीं "गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन करण्याचा जो उद्योग तुम्हीं आरंभिला आहे तो तसाच चालवून धर्मसंस्थापना करा. ह्यांत देव तुम्हांस यश देईल," असा उपदेश त्यानें शिवाजीस केला. २६. म्हणजे शाहाजीनें. २७. 'मोकाशियावर' सा० व म० प्रती. २८. हा मामा शिवाजीचे पदरीं राहीना, तेव्हां त्यास व त्याच्या पदरचे लोकांस लवकरच शाहाजीकडे कर्नाटकांत पाठविलें. २९. "सुपें देखील कोट साधिला" म० प्रत. ३०. "सर्नौबतस्तु सेनानी" राज व्य०कोश. सर्नौबत=सेनापति. ३१. जुन्नर व अहमदनगर हीं ठाणीं मोंगलांचीं होतीं. जुन्नर स० इ० १६५७ मध्यें मारिलें. ३२. पाडाव केले=जिवंत धरले.

अशी तीन हजार स्वरांची बेरीज झाली. तेव्हां माणकोजी दाहों-[33] तोंडे सरनोबत लष्करचे केले. मग किल्ले कोंढाणा[34] इदलशाही होता, तो भेदें[35] करून घेतला. ठाणें आपलें ठेविलें. सवेंच पुरंदरगड इदलशाही येथें निळकंठराव म्हणोन ब्राह्मण गडास खावंद होते, ते मेले. त्यांचे पुत्र दोघे[36], ते एकांत एक भांडूं लागले. त्यांची समजावीस करावयास म्हणोन राजे पुरंदरास गेले. आणि ते दोघे भाऊ कैद करून तोही गड आपणच घेतला. आपलें ठाणें बसविलें.

त्याजवरि कोंकणांत कल्याण[37] भिवंडी मारिली. आणि माहुली[38] किल्ला अदलशाही घेतला. मावळे लोक यांची संचणी[39] करीत चालले. मुरबाद[40] म्हणोन डोंगर होता त्यास वसविलें[41]. त्याचें नांव राजगड म्हणोन ठेविलें. त्या गडाच्या चार माच्या[42] वसविल्या. कोंकणांत चंद्रराव मोरे म्हणून राज्य करीत होते. व शृंगारपुरीं[43] सुर्वे राज्य करीत होते. त्यांचे प्रधान शिरके होते. असे जबरदस्त गड, कोठ[44], दहाबारा हजार लष्कर, हशम[45] समेत राज्य करीत असत. त्यांजकडे रघुनाथ बल्लाळ सबनीस बोलावून पाठविले. विचार करितां, "चंद्रराव मोरे यास मारल्या विरहित राज्य साधत नाहीं.

---

३३. "दुतोंडे" असें ग्रांट डफ लिहितात. ३४. याचें नांव शिवाजीनें 'सिंहगड' असें ठेविलें. पुण्याचे नैर्ऋत्येस ६ कोशांवर. ३५. "जोरावारीनें घेतला." म० प्रत. ३६. पुरंदरचे मालक तिघे भाऊ होते असें ग्रंथांतरीं सांपडतें. ३७. कल्याण आबाजी सोनदेव यांनीं मारिलें. मुलाना म्हणून तेथील अधिकारी यास कैद करून विजापुरास परत पाठविलें. मुलानाची सून आबाजीपंतांनीं महाराजांकरितां अटकावून ठेविली होती, तिला पाहून "या माउलीच्या पोटीं आम्ही जन्मलों असतों तर आम्हीही बहुत सुंदर झालों असतों," असें म्हणून महाराजांनीं तिजला वस्त्रालंकार देऊन विजापुरास पोंचविलें. ३८. तालुका शाहापूर जिल्हा ठाणें. ३९. संचणी=जमाव. ४०. "म्होरबध" ग्रांट डफ. ४१. वसविलें=बांधिलें; तटबंदी केली. ४२. "उपत्यका तु माची स्यात्" रा० व्य० कोश. डोंगराच्या पायथ्याशीं किंवा पायथा आणि शिखर यांच्या दरम्यान असणारी सपाटी. ४३. शृंगारपूर कोंकणांत संगमेश्वर तालुक्यांत. येथील अधिपति दळवी होते व सुरवे त्यांचे कारभारी होते असें ग्रांट डफ म्हणतो. ४४. "प्राकारः कोठइत्युक्तो गिरिदुर्गं गडः स्मृतः" रा० व्य० कोश. ४५. हाशम, हशम=पायदळ, पायींचे लोक.

त्यास तुम्हांवांचून हें कर्म कोणास न होय. तुम्हीं त्यांजकडे हेजीबीस[४६] जाणें." ऐसें सांगितलें. बराबर निवडक धारकरी[४७] शें सवाशें माणूस निवडून दिले. ते स्वार होऊन जावली[४८] नजीक जाऊन पुढें चंदररायास सांगून पाठविलें कीं, "आपण राजियाकडून आलों आहों. कित्येक बोलणें चालणें तहरह कर्तव्य आहे." असें सांगून पाठविलें. उपरि त्यांनीं त्यांस आपणाजवळ बोलावून भेट घेतली. कित्येक बाह्यात्कारी बोलणें जहालें. बिराड दिलें तेथें जाऊन राहिले. दुसरे दिवशीं मागती गेले. एकांतीं भेट घेतली. बोलणें जहालें. प्रसंग पाहून चंदरराव व सूर्याजीराव दोघां भावांस कटारीचे वार चालविले. जमातीशीं निघून चालिले. पाठीवर लाग जहाला त्यास मारून निघोन चालिले. खांसाच पडलियावरि लोक काय चालून येतात! असें कर्म करून, परतोन राजियाकडे भेटीस आले. तेच[४९] खांसा राजा चालोन जाऊन जावली सर केली. मावळे लोकांस कौलें[५०] देऊन संचणी केली. प्रतापगड म्हणवून नवाच वसाविला[५१]. हणमंतराव म्हणवून चंदररायाचा भाऊ चतुर्बेट[५२] म्हणून जागा जावलीचा होता, तेथें बळ[५३] धरून राहिला. त्यास मारल्याविना जावलीचें शैल्य[५४] तुटत नाहीं. असें जाणून संभाजी कावजी म्हणून महालदार[५५] राजियाचा होता त्यास हणमंतराव याजकडे राज्यकारणास पाठवून, सोइरिकीचें नातें लावून, एकांतीं बोलीचालीस जाऊन, संभाजी कावजी यानें हणमंतरायासि कटारीचे वार चालवून जिवें

---

४६. "दूतो हेजीबनामकः" रा० व्य० कोश. हेजिबी=दौत्य, वकिली. ४७. धारकरी=तरवारबहादर, वीर. ४८. चंदरराव मोरे यांजकडे कृष्णा व वारणा या नद्यांमधील घाटमाथ्याचा मुलूख होता. ग्रांट डफ. जावली महाबळेश्वराच्या डोंगराखालीं प्रतापगडाजवळ कोयनेच्या कांठीं आहे. ४९. तेच=त्या क्षणींच, ताबडतोब. ५०. कौल=वसाहत करावी अशाबद्दल सरकारी लेख. ५१. प्रतापगड मोरो त्रिमल पिंगळे यांनीं बांधिला. हें काम नीट केल्याबद्दल व दुसऱ्याही कांहीं प्रसंगीं मोरोपंत उपयोगीं पडला होता म्हणून त्यास पेशवाईचें पद दिलें. ५२. चतुर्बेट—हें गांव जावळीजवळच कोयना कांठीं आहे. ५३. बळ धरून=मजबुदीनें. ५४. शैल्य=शल्य, कांटा. ५५. महालदार=भालदार.

मारिलें. जावली काबीज केली. सिवतर खोरियांत बाबजी रॉऊ[५६] म्हणून पुंड[५७] होता. तोही कैद करून त्याचे डोळे काढिले.

पुढें सुर्वे राज्य करीत होते त्यांजवर चालून गेले. श्रृंगारपूर घेतलें. सुर्वे पळोन देशांतरास गेले. त्यांचे कारभारी शिर्के होते त्यांशीं भेद करून राज्य हस्तगत केलें. त्यांसि महालमुलूख देऊन त्यांची कन्या राजियानें आपले पुत्रास[५८] केली. या प्रकारें जावलीचें राज्य व श्रृंगारपूरचें राज्य ऐशीं दोन राज्यें काबीज केलीं. तेव्हां मोरो त्रिंबक पिंगळे ब्राह्मण यांनीं बहूत मेहनत केली त्याजवरून शामराव निळकंठ यांची पेशवाई दूर[५९] करून मोरोपंतास पेशवाई दिली, व निळो सोनदेव यांणीं ही मेहनत केली म्हणोन सुरनिशी[६०] सांगितली. गंगाजी मंगाजी म्हणोन होते त्यांस वाकनिशी[६१] सांगितली. प्रभाकरभट म्हणून थोर ब्राह्मण उपाध्ये होते त्यांचे पुत्र बाळंभट व गोविंदभट हे उपाध्येपण चालवीत होते. लष्करचा[६२] सरनोबत नेताजी पालकर[६३] केला. नेताजी सरनोबती करीत असतां सात हजार पागा व तीन हजार शिलेदार[६४] अशी दहा हजार फौज जहाली. मावळे लोकांची संचणी दहा हजार पावेतों झाली. यांसि सरनोबत येसाजी कंक म्हणून केला. ऐसें राज्य चोकशी बंदोबस्त करून राहिले. राजियाची स्त्री निंबाळकर यांची कन्या सईबाई केली होती ती प्रसूत जाहली. पुत्र

---

५६. 'बाबाजी कोंडणें' म० प्रत. ५७. पुंड = अधिकाऱ्यास न जुमानतां स्वतंत्रपणें राहणारा; बंडखोर. ५८. हें लग्न पुढें झालें असावें. ५९. दूर करण्याचें कारण शामराजपंताचा सिद्दीचे लढाईत पराजय झाला होता. ६०. "बाळकृष्णपंताची मुजुमदारी काढून निळोपंतास सांगितली. आबाजीपंत याणींही ....केली त्यासि सुरनिशी सांगितली" म० प्रत. "सुर्नीसः सचिवस्तथा" रा० व्य० कोश. ६१. "वांकानवीसोवृत्तांतलेखकः परिकीर्तितः" रा० व्य० कोश. वाकनवीस = खासगीकडील हिशेब व पत्रव्यवहार ठेवणारा कामगार. ६२. लष्करचा = घोडदळाचा, घोडेस्वारांची. ६३. "जैतोजी पालकर" म० प्रत. दाहातोंडे मेल्यावर पालकर यास हें पद दिलें. ६४. "शिलेदारः स्वतुरगी" रा० व्य० कोश. आपला घोडा घेऊन नौकरी करणारा राऊत तो शिलेदार.

जहाला. त्याचें नांव संभाजी राजा म्हणून ठेविलें. बहूत उत्साह केला. धर्म बहूत केला. राजगडीं राहिले.

मग पुढें या खबरी दिल्लीस पातशाहास कळाल्या. विजापूर [येथें] [६५]अली इदलशाहा पादशाही करूं लागले व बडी साहेबीण सुलतान महमंद याची बायको ही कारभार [६६]कुलू करीत असतां त्यांस हें वर्तमान कळून बहूत कष्टी जहालीं. पातशाही किल्ले घेतले. देशही काबीज केला. एक दोन राज्यें बुडविलीं. हा पुंड जहाला. त्यास मारून गर्दीस मेळविण्याचें कसें करावें, म्हणून विचार करून, राजश्री शाहाजी राजे बेंगरुळाकडे होते, त्यांस पत्रें लिहिलीं. महालदार रवाना केले कीं, "तुम्ही पादशाही चाकर, आणि शिवाजी लेंक पुण्याकडे पाठवून यांणीं पादशाहाशीं बदलून हरामखोरी केली. चार किल्ले पादशाही घेतले. देश, मुलूख काबीज केला व मारिला. एक दोन राज्यें बुडविलीं व एक दोन राजे पादशाहीं [६७]रुजुवात होते ते मारिले. आतां लेंकास [६८]कैदवार ठेवणें. नाहीं तरि पादशाही [६९]हवाला घेतील." असें लिहून पाठविलें. मग महाराजांनीं उत्तर दिलें कीं, "शिवाजी आपला पुत्र, परंतु आपणाजवळून पळोन गेला. तो आपल्या हुकुमांत नाहीं. आपण तो पादशाहांशीं रुजुवात एकनिष्ठेनें आहों. शिवाजी आपला पुत्र याजवरि हल्ला करावी, मन मानेल तें करावें, आपण दरम्यान येत नाहीं." असें उत्तर पाठविलें.

---

६५. अली हा सुलतान महंमद अदलशाहा याचा मुलगा. याचें वय १८ वर्षांचें होतें. खुद्द महंमदशाहाही स्वभावानें ऐषआरामी होता व त्याचा काल विजापुरांत मोठमोठाल्या इमारती बांधून तें शहर सुशोभित आणि सुखावह करण्यांत जात असे. यामुळें शिवाजीच्या धामधुमीकडे त्याचें अगदीं दुर्लक्ष्य झालें. ६६. कुलू=सर्व. ६७. पातशाहीं रुजुवात=पातशाहाच्या आज्ञेंत; राजनिष्ठ. ६८. कैदवार=आज्ञेंत, हुकुमांत, योग्य रितीनें. ६९. हवाला=ताबा, ताबेंत दिलेला मुलूख. ७०. ह्या उत्तरानें पातशाहाची खात्री होईना. शेवटीं बाजी घोरपडे यांजकडून विश्वासघातानें शाहाजींस धरून भितींत त्यास कोंडून ठेविलें. पुढें शिवाजीनें शाहाजहानामार्फत आपल्या बापाची सुटका करविली.

त्याजवरून बडी साहेबीण हिणें कुल् वजीर उमराव अदलशाही बोलावून आणून शिवाजी राजियावरि रवाना करावे म्हणोन पुसतां कोणीं कबूल केलें नाहीं. अफजलखान वजीर यांणीं कबूल केलें कीं, "शिवाजी काय ! चढे घोडियानिशीं[७१] जिवंत कैद करून घेऊन येतों." असें बोलिलियावरि पादशाहाजादी खुशाल होऊन वस्त्रें, अलंकार, हत्ती, घोडे, दौलत इजाफा[७२] देऊन नांवांजीक बरोबर उमराव जमाव बारा हजार स्वार खेरीज पायदळ रवाना केलें.

तेव्हां अवघी फौज एकत्र होऊन औरस चौरस लष्कर उतरलें. आणि पुढें तुळजापुरास आलें. तेथें येऊन मुक्काम केला. श्रीभवानी कुलदेवता महाराजांची, तीस फोडून, जातियांत घालून, भरडून पीठ केलें. भवानीस फोडतांच आकाशवाणी जहाली कीं, "अरे अफलखाना, नीचा, आजपासून एकविसावे दिवशीं तुझें शीर कापून, तुझें लष्कर अवघें संहार करून नवकोटी चामुंडांस संतृप्त करितें." अशी अश्रणी[७३] जहाली. पुढें लष्कर कूच करून श्रीपंढरीस आलें. भीमातीरीं उतरलें. देवास उपद्रव देऊन वांईस आलें. तेथें येऊन विचार केला कीं, "राजियाकडे हेजिबीस पाठवून, सल्ला करून, पातेजून[७४] जिवंत हातीं धरावा." अशी मनांत योजना करून कृष्णाजी भास्कर[७५] हेजीब यास बोलावून आणून सांगितलें कीं, "तुमचे बाप[७६] महाराज त्यांचा आमचा भाईचारांत पुरातन स्नेह चालला आहे. त्याजमुळें तुम्ही कांहीं आपणांस इतर नाहीं. तुम्ही येऊन आपल्यास भेटणें. आपण पादशाहा जवळून तुम्हांस तळकोंकणचें राज्य व जहागिरी देववितों. गडकोट घेतले ते करार करवितों. वरकडही नावांजितों. जितकें तुमचे मनांत असेल तेणेंप्रमाणें सरंजाम देववितों. पादशाहाशीं भेट घेणें तरि घ्या, नाहीं तरि मुलाजमत[७७] माफ करवितों. ऐशा कित्येक गोष्टी सांगोन सल्यांत

---

७१. चढे घोडियानिशीं = एकदांही घोड्यावरून न उतरतां, सपाट्यासरसा. ७२. इजाफा = अधिक, जास्ती. ७३. अश्रणी = अशरीरिणी वाणी. ७४. पातेजणें = विश्वासविणें. ७५. "पंतोजीपंत" म० प्र० व ग्रांट डफ. ७६. शिवाजीचा बाप शाहाजी. ७७. मुलाजमत = भेट.

राजासि भेटीस आणावें. अगर आपण येऊं." असें कृष्णाजीपंता-पाशीं सांगितलें. आणि त्यास पुढें रवाना करावें. [असें केलें.]

तों या खबरी राजियासि पावल्या कीं, "विजापुराहून अफजलखान बारा हजार स्वारांनिशीं नामजाद[७९] जहाला. हें कळून राजानें आपली कुल् फौज लष्कर मुस्तेद[८०] करावें, आणि जावलीस युद्ध करावें, आपण प्रतापगडास जावें, हा विचार केला. तेव्हां सर्वांनीं निवारिलें कीं, जुंज देऊं नये, सल्ला करावा. त्यास राजे बोलिले जे, "संभाजी[८१] राजियांस जसें मारिलें तसें आपणास मारितील. मारितां मारितां जें होईल तें करूं. सल्ला करणें नाहीं." हा विचार केला. तों रात्रीं श्रीभवानी तुळजापूरची [इणें] मूर्तिमंत दर्शन दिलें आणि बोलिली कीं, " आपण प्रसन्न जहालों. सर्वस्वें साह्य तुला आहे. तुझे हातें अफजलखान मारवितों. तुजला यश देतों. तूं कांहीं चिंता करूं नको." म्हणून धीर भरंवसा देऊन अभय दिलें. राजे जागे होऊन जिजाबाई आऊस बोलावून आणून स्वप्नाचें वर्तमान सांगितलें. व गोमाजी[८२] नाईक पानसंबळ जामदार व कृष्णाजी नाईक व सुभानजी नाईक असे मातबर लोक व सरदार व सरकारकून मोरोपंत व निळोपंत व अण्णाजी-पंत व सोनाजीपंत व गंगाजी मंगाजी व नेताजी पालकर सर-नोबत व रघुनाथ बल्लाळ सबनीस व पुरोहित असे बोलावून सर्वांस

---

७८. "पंतोजीपंतास" असा महाडप्रतीचा पाठ सर्वत्र आहे. सातारा व प्रतापगड प्रतींचा पाठ 'कृष्णाजीपंत' असा सर्व ठिकाणीं आहे. कृष्णाजी भास्कर हा शिवाजीचा वकील होता असें ग्रां० डफ म्हणतात. ७९. नामजाद = नियुक्त, नेमिलेला, अधिकृत. ८०. मुस्तेद = तय्यार. ८१. संभाजी हा शिवाजीचा वडील बंधु. ह्यावर शाहाजीचें प्रेम विशेष असे. शाहाजीला विजापुरीं शिवाजीच्या बंडाबद्दल कोंडून ठेविलें होतें, तेथून त्याची सुटका झाल्यानंतर कर्नाटकांत बंडें झालीं होतीं तेथील बंदोबस्तास त्यास पाठविलें. तेथें कनकगिरी किल्ल्याच्या वेढ्यांत संभाजी पडला. संभाजीस अफजलखान किंवा त्याचा कोणी संबंधी यानें विश्वासघात करून मारिलें असा मराठी बखरींचा झोंक असतो. मागें पृष्ठ ७ टीप १५ पहा. ८२. गोमाजी नाईक हा जाधवरावाच्या पदरचा एक फार जुनाट माणूस जिजाबाईच्या उपयोगीं फार पडला होता.

स्वप्न सांगितलें. "श्री प्रसन्न जहाली, आतां अफजलखान मारून गर्दीस मेळवितों." [असें म्हणाले.] हें सर्वांचे मतें कठीण कर्म, सिद्धीस गेलें म्हणजे बरें, नाहीं तरि कसें होईल ? म्हणोन विचार पडला. मग राजे बोलिले कीं, " सल्ला केलियानें प्राणनाश होईल. युद्ध केलियानें जय जाहलियास उत्तम, प्राण गेलियानें कीर्ति आहे. येविषयीं श्लोकः—

जितेन [जयेन ?] लभते लक्ष्मीं मृत्युनापि सुरांगनाः ।
क्षण-विध्वंसिनी काया का चिंता मरणे रणे ? ॥ १ ॥

असा नीतीमध्यें विचार सांगितला आहे. त्याजकरितां युद्ध करावें हें खरें. आतां एकच तजवीज करावी. संभाजी राजे पुत्र व मातोश्री आहेत हीं राजगडीं ठेवावीं. जर अफजलखान मारून जय जहाला तरि माझा मीच आहें. एखादे समयीं युद्धीं प्राणनाश जहाला, तरि संभाजी राजे आहेत, त्यांस राज्य देऊन त्यांचे आज्ञेंत तुम्हीं राहणें." अशी निर्वाणूक करून, सर्वांस सांगून, मातुश्रीच्या पायांवरि डोई ठेवून, निरोप घेतला. मातुश्रींनीं आशीर्वाद दिला कीं, " शिवबा ! विजयी होशील."

असा आशिर्वाद घेऊन मग राजे निघोन प्रतापगडास गेले.[८३] नेताजी पालकर सरनोबत यास लष्कर घेऊन वर घाटावरि येणें म्हणोन सांगितलें. आणि " अफजलखानास जावलीस बोलावितों, सल्ला करून भेटतों, विश्वास लावून जवळ आणितों, ते समयीं तुम्हीं घाटमाथां येऊन मार्ग धरणें," असें सांगितलें. त्याजबरोबर रघुनाथ बल्लाळ सबनीस दिले. व मोरोपंत पेशवे व शामराव निळकंठ व त्रिंबक भास्कर यांसही समागमें घेऊन तेही कोंकणांतून यावे असें केलें.

इतक्यांत कृष्णाजीपंत हेजीब खानाकडील आले. त्यांस प्रतापगडावर घेतलें. राजियाची भेट जहाली. कित्येक खानांनीं गोष्टी

---

८३. यावरून शिवाजी राजगडीं होता असें होतें; पण हें सर्व प्रतापगडींच घडलें, मातुश्रीस व संभाजीसही प्रतापगडींच ठेविलें होतें, असें ग्रंथांतरीं आढळतें.

सांगितल्या होत्या त्या विदित केल्या. लौकिक बोलणें जहालें. राजे बोलिले कीं, " जसे महाराज[८४] तसे खान आपणास वडील आहेत. त्यांची भेट अलबत्ता घेऊं." असें बोलून कृष्णाजीपंत यांस बिराड एक घर दिलें. तेथें जावयास निरोप दिला. दुसरे दिवशीं राजे सदरेंत बैसले. सरकारकून सर्व सरदार असे सर्वही बोलावून आणिले. व पंताजी[८५] गोपिनाथ म्हणवून राजियाजवळ विश्वासू मातबर होते, त्यांस बोलावून आणून एकांतीं महालांत खलबत बैसले. राजे पंताजीपंतास बोलिले जे, " खानाचे हेजीब[८६] कृष्णाजीपंत हेजिबीस आले आहेत, त्यांस निरोप देऊन रवाना करितों. व तुम्हांसही अफजलखान याजकडे रवाना करितों. तेथें जाऊन, खानाची भेट घेऊन बोलीचाली करणें. खानास क्रियाँ[८७] शपथ मागणें. तुम्हीं ते शपथ मागतील तरि देणें. अनमान न करणें. हरप्रकारें जावलीस घेऊन येणें. याखेरीज सैन्यामध्यें युक्तिप्रयुक्तीनें ज्या रितीनें शोध मनास आणावयाचा त्या रितीनें आणा. खानाचें चित्त आमच्या बरिया-वरि किंवा वाइटावरि आहे असा शोध करणें." इतकें सांगून, राजे सभेस आले. कृष्णाजीपंतास बोलावून आणिलें. राजे म्हणों लागले कीं, " खानाची क्रिया पाहिजे. याजकरितां आमचे पंताजी गोपिनाथ यांस तुम्हीं आपणांसमागमें खानाच्या भेटीस नेणें. यां-जवळ हस्तपंजराची[८८] आण देववणें. खानास जावलीस घेऊन येणें. काकाची भेट घेऊन येऊं. आमच्या मनांत कांहीं कपट नाहीं." असें सांगितलें. त्यांस ही गोष्ट मानली. मग कृष्णाजीपंतास वस्त्रें

---

८४. महाराज=शाहाजी राजे. ८५. 'दत्ताजी' असें ग्रंथांतरीं आढळतें. 'प' व 'द' हीं अक्षरें मोडींत जवळ जवळ सारखीं आहेत यावरून खरें नांव कोणतें तें समजण्यास मार्ग नाहीं. हिवरे गांवची सनद मिळाल्यास ह्याचा बहुधा निकाल होईल. तरी 'दत्ताजी' असें नांव असण्याचा संभव अधिक दिसतो; कारण ' पंताजी ' असें नांव मराठे ब्राह्मणांत असल्याचें फारसें ऐकिवांत नाहीं. ८६. हेजीब=वकील, दूत. ८७ क्रिया=शपथ, आणभाक. ८८. हस्तपंजर=हाताचा पंजा.

देऊन रवाना केलें. तसेच पंताजीपंतास वस्त्रें देऊन अफजलखानाकडे रवानी केलें.

त्यांणीं जाऊन खानाची भेट घेतली. खानांनीं सन्मान केला. कृष्णाजी भास्कर यांनीं अर्ज केला कीं, "शिवाजीनें हेजिबीस पंताजीपंतास पाठविले आहेत. एकांतीं बैसून बोलावें." असें सांगितल्यावरि खान एकांतीं बैसून, कृष्णाजीपंत व पंताजीपंत यांस बोलावून आणून वर्तमान पुसिलें. कृष्णाजीपंत बोलिले कीं, "राजे तुम्हांवेगळे नाहींत. जसे महाराज शाहाजीराजे तसे तुम्ही, म्हणून शपथ दिली. राजे निर्भय होऊन जावलीस येतील. खानानेंही शंका न धरितां जावलीस यावें. त्यांची तुमची मुलाजमत होईल. तुम्ही सांगाल तें ऐकतील." हा भावार्थ खानास कळल्यावरि मनांत नष्टाई[१०] धरून शपथ दिली. खान बोलिले कीं, "राजा हरामजादा काफर, जावली कुबेल[११] जागा, येथें भेटीस यावें म्हणोन बोलावितो. यास्तव तूं ब्राह्मण मध्यस्थ होऊन शपथ देशील तरि शिवाजी राजियाचे भेटीस येईन. मुलाजमत घेऊं." त्यास पंताजीपंतीं क्रिया दिली जे, "राजे तुमच्या वाइटावरि नाहींत. संदेह न धरणें. भेटीस यावयाचें करणें." ऐसें खानास सांगून सैन्यांत लांचलुचपत देऊन, मुत्सद्दी वजीर यांजवळ शोध करून विचारलें. त्यांनीं सांगितलें कीं, "शिवाजी हरामजादा आहे. याशीं युद्ध करितां सांपडणार नाहीं. याजकरितां राजकारण लावून भेटी

---

८९. ही हकीकत ग्रांट डफ यांनीं दिलेल्या हकीकतीहून फारच भिन्न आहे. ते म्हणतात पंताजीपंत हा खानाच्या पदरचा होता व त्याजबरोबर शिवाजीनें आपला कारकून कृष्णाजी भास्कर यास दिलें. म० प्रतींतही येथें कृष्णाजीपंताचें नांव नाहीं. पंताजीपंत खानाकडून आला असें तेथेंही लिहिलें आहे, व पंताजीपंतास बिऱ्हाडास जागा दिल्यानंतर "रात्रीं एकांतीं पंताजीपंतास बोलावून आणिला. राजे यांनीं व त्यांनीं दोघांनींच बसून आण शपथ त्यांसि घालून वर्तमान पुसिलें. 'यथार्थ करीणा सांगणें. खानाचे मनांत काय आहे तें सांगणें. आम्ही तुम्हां वेगळे नाहीं-तुम्ही शाहाणे आहां. राज्याचें रक्षण तुम्हीं करणें. सर्व राज्यकारभार देतों" इत्यादि, असा महाड प्रतीचा पाठ आहे. पुढें पृष्ठ २१ टीप २७ पाहा.
१०. नष्टाई=कपट. ११. कुबल, कुब्बल=बळकट, कठीण.

घ्यावी. [आणि] भेटीचे समयीं धरावा, ऐसी खानांनीं तजवीज केली [आहे.]" म्हणून कळलियावरि दुसरे दिवशीं पंताजीपंत खानाकडे येऊन, राजियाकडे जातों म्हणून हुकूम मागितला. खानानें बहुमान करून राजाकडे पाठविलें.

पंताजीपंत प्रतागडास आले. राजाची भेट जहाली. ते समयीं पंताजीपंतास घरीं जावयास निरोप दिला. रात्रीं एकले पंताजीपंत भेटीस बोलाविले. राजे व पंत दोघे बैसून आण शपथ घालून, एकांतीं वर्तमान पुसिलें कीं, " यथार्थ करीणों[९२] सांगणें. खानाच्या मनांत कसें काय आहे हें सांगणें. आम्ही तुम्ही वेगळे नाहीं. आपलें राज्य संरक्षिलें म्हणजे सर्व कारभार तुम्हांस देतों. द्रव्यही बहूत देतों. आम्हांस वर्तमान यथार्थ सांगणें." ऐसें घरोबियांत[९३] घेऊन राजांनीं पुसिलें. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, " खानाच्या मनांत दुष्ट बुद्धि आहे. सल्ला करून, तुम्हांस भेटीस आणून, दगा करून, कैद करून, विजापुरास धरून न्यावें ऐसें आहे. जर तुम्हांस हिंमत असली तरि खानास नानाप्रकारें भेद करून जावलीस घेऊन येतों. तुम्हीं हिंमत धरून एकांतीं एकांगी[९४] करून मारणें आणि लष्कर सर्व लुटणें. राज्य सर्व आपलें करणें." ऐसा विचार सांगितला. [तो] राजाच्या मनांत आला. तेव्हां पंताजीपंतास पांच हजार होन बक्षीस दिले. आणि खानास सांगणें जे, "राजा बहूत भितो. वांईस[९५] भेटीस यावयास धीर पुरत नाहीं. खान वडील आहेत, मेहेरबानी करून जावलीस येऊन भेट देतात तरि आपण भेटीस येतों. आपण यास हातीं धरून, धीर भरंवसा देऊन, पादशाहाचे मुलाजमतीस घेऊन जाऊन ऊर्जित[९६] करतील तरि थोरपण आहे. ऐसे कित्येक मजकूर सांगून घेऊन येणें." म्हणोन विचार सांगोन पंताजीपंत यांस रवानां[९७] केलें.

---

९२. करीणा = हकिकत, मजकूर, वर्तमान. ९३. मागें पृष्ठ १७ टीप ८९ पाहा. पण पंताजीपंत शिवाजीच्या पदरींचा जर होता तर त्याची इतकी विनवणी व मनोधारणी कां ? ९४. एकांगीकरून = एकट्यानें हिंमत करून. ९५. वांई हें सुभ्याचें ठाणें होतें. अफजलखान तेथें एकदां सुभेदार होता. ९६. ऊर्जित करणें = नांवारूपास आणणें, उत्तम दशेप्रत नेणें. ९७. मागें पृष्ठ १७ टीप ८९ पाहा.

ते जाऊन वांईस खानास भेटले. करीणा जाहीर केला. "राजा कंचदिल आहे. येथें भेटीस येतां शंका धरितो. तुम्हींच तेथें जावलीस चलणें. तेथें भेटीस येतील. दिलासा करून बराबर घेऊन जाणें." असें सांगितलें. त्यावरून खान बहूत खुशाल होऊन, कूच करून, जावलीस रडतोंडीचा घाट उतरून आला. तो प्रताप-गडाखालीं डेरे देऊन राहिले. आसपास चौगर्दी बारा हजार लष्कर व बंदुखी, आराबियाच्या गाड्या, हत्ती, सुतारनाल्याच्या गाड्या, जागां जागां पाणी पाहून उतरले. पंताजीपंतास गडावरि राजिया-कडे पाठविलें कीं, "भेटीस येणें."

त्याजवरून ते राजियासि जाऊन भेटले. लौकिक बोलणें जें बोलावयाचें तें बोलिले. एकांतीं मागती सर्व वर्तमान सांगितलें कीं, "आपण बोलल्याप्रमाणें खानास घेऊन आलों. आतां तुमची त्यांची भेटी एकांतीं खासे खासे यांची करवितों. तुम्ही हरीफी करून कार्यभाग करणें तो करावा." म्हणोन सांगितलें. भेटीस एक दिवस आड करून दुसरे दिवशीं भेटावें असें केलें. "राजे गडावरून उतरावे, खानांनीं गोटांतून पुढें यावें, उभयतांनीं दरम्यान डेरे देऊन खासे खासे भेटावें," ऐसा निर्वाद करून राजाचा निरोप घेऊन खानाजवळ गडाखालीं माचीस उतरून गेले. खानास वर्तमान सांगि-तलें. खानानेंही मान्य केलें.

मग दुसरे दिवशीं गडाखालीं राजियांनीं सदर केली. डेरे बिछाने व असमानगिरी, तिवाशियां व मोतियांच्या झालरी लाविल्या. चित्रविचित्र बांडें व लोडें, गाद्या, पडगाद्या टाकिल्या. सदर

---

९८. कचदिल=भित्र्या मनाचा. ९९. दिलासा करून=आश्वासन देऊन. १ चौगर्दी=चौगर्दा=चोंहींकडे, सर्व बाजूंस. २. बंदुखी= बंदूक बाळगणारे. ३. आराबा=तोफखाना. ४. सुतार-नाला=उंटावरील अग्नियंत्रें. ५. हरीफी=शौर्य, धाडस. ६. "भेटीस एक दिवस आड करून तिसरे दिवशीं भेट घ्यावी असा करार केला. प्रतापगडावरून राजे यांनीं उतरावें." म० प्रत. ७. "नेम" सा० प्रत 'निश्चय' म० प्रत सदर=कचेरी, सभास्थान. ९. आस्मानगिरी=छत. १०. तिवाशी= तक्या. ११. बाडें=चिकाचे पडदे, कनाथी.

सिद्ध केली. घाटमाथां लष्कर [सुद्धां] नेताजी पालकर आणविले होते, त्यांसि इशारत सांगोन पाठविली कीं, " उद्यां खानाचे भेटीस जातों, फत्ते करितों, आणि गडावरि येतों. तेव्हां एकच आवाज गडावरि करितों. तेव्हां तुम्हीं घाटाखालीं उतरोन लष्करांत खानाच्या चालोन येऊन मारामारी करणें. " तैसेच कोंकणांतून राजश्री मोरोपंत पेशवे आणविले. त्यासही गडावरील आवाजांची[१२] इशारत सांगितली. आपण निवडक लोक गडावरून उतरोन जागां जागां झाडींत ठेविले. आणि खांसा राजियांनीं जरीची[१३] कुडती घातली. डोईस मंदील बांधिला त्यांत तोडा बांधिला. पायांत चोळणा घालून कास कसली. व हातांत एक बिचवा[१४] व वाघनखें[१५] चढविलें. आणि बराबर जिऊ महाला म्हणून मरदाना होता त्याजवळ एक पट्टा व एक फिरंग[१६] व ढाल, तैसाच संभाजी कावजी महालदाराजवळ पट्टा व फिरंग व ढाल ऐसे दोघे[१७] माणसें मर्दानी आपणाबराबरि भेटीस[१८] घेतलीं. वरकड आसपास धारकरी लोक जागां जागां जाळींत उभे केले. आणि राजियानें स्नान करून भोजन केलें. सिद्ध होऊन गडाखालीं भेटीस जावयास उतरले.

गोटांतून भेटीस यावयास खानही सिद्ध होऊन चालले[१९]. बरावरि लष्कर हजार दीड हजार बंदुखी मुस्तेद[२०] होऊन चालिले. मोठे मोठे धारकरी लोक समागमें निघाले, चालिले. इतक्यांत पंताजीपंत पुढें होऊन अर्ज केला कीं, " इतका जमाव घेऊन गेलियानें राजा धाशत खाईल. माघारा गडावरि जाईल. भेटी होणार नाहीं.

---

१२. "भांडियाची " म० प्रत. भांडें=तोफ. १३ (जरीची) कुडती=कमरेपर्यंत येणारें डगलें. 'जिराचे' असेंअसावेंसें वाटतें. जिराची=लोखंडाच्या कड्यांची. १४. बिचवा=विंचूच्या आकृतीची एक वांकडी कट्यार. १५. वाघनख=वाघाच्या पंज्याच्या आकृतीचें एक तीक्ष्ण शस्त्र. हें हाताचे पंजावर चढवून मूट मिटतां येते. १६. "फिरंगस्तुभवेदासिः" फिरंग=तलवार. १७. ग्रां० डफ म्हणतात, तानाजी मालसुराच एक बरोबर होता. १८. भेटीस=भेटीस जातां वेळीं. १९. खानाकरितां झाडें तोडून रस्ता साफ केला होता, पण त्या रस्त्याशिवाय दुसऱ्या सर्व चोरवाटा व आडमार्ग बंद करून टाकिले होते. २०. मुस्तेद=तय्यार, सिद्ध.

शिवाजी म्हणजे काय ? यास इतका सामान काय करावा ? राजा दोघां माणसानिशीं तिकडोन येईल. तुम्हीं इकडोन दोघांनिशीं चलावें. दोघे बैसोन भेटावें. तेथें तजवीज करणें ते करा.” असें सांगितल्यावरि अवघा जमाव दूर बाणाचे टपियावरि उभे राहून खासा खान एक पालखी, दोघे हुद्देकरी[२१] व कृष्णाजीपंत हेजीब असे पुढें चालिले. सैदबंडा म्हणोन पटाईत[२२] एक लष्करी समागमें घेतला. पंताजीपंतही बराबरि आहेत. असे सदरेंत गेले. सदर देखोन खान मनांत जळाला कीं, “शिवाजी म्हणजे काय ? शाहाजीचा लेंक. वजीर यास असा जरी बिछाना नाहीं ! अशी मोतीलग[२३] सदर म्हणजे काय ? पादशहास असा सामान नाहीं, येणे जातीचा त्यानें सामान मेळविला.” असें बोलतांच पंताजीपंत बोलिला जे, “पादशाई माल पादशाहाचे घरीं जाईल, त्याची इतकी तजवीज[२४] काय ?” असें बोलून सदरेस बैसले. राजियास सिताब[२५] आणवणें म्हणून जासूद हरकारे रवाना केले.

राजे गडाचे पायीं उभे होते. तेथून हळू हळू चालिले. समाचार घेतां खानाबरोबर सैदबंडा मोठा धारकरी आहे हें ऐकून उभे राहिले. आणि पंताजीपंतास बोलावूं पाठविलें. ते आले. त्यास म्हणूं लागले जे, “जैसे महाराज तैसे खान. आपण खानाचा भतीजा[२६] होय. ते वडील. सैदबंडा खानाजवळ आहे त्याकरितां शंका वाटते. हा सैदबंडा इतका यांतून दूर पाठवणें,” म्हणोन पंताजीपंतास सांगितलें. त्यावरून पंताजीपंत [यांनीं] जाऊन कृष्णाजीपंतांकडून[२७] खानास सांगोन सैदबंडाही दूर पाठविला. खान व दोघे हुद्देकरी राहिले. तेव्हां राजेही तिकडून जिऊ महाला व

२१. हुद्देकरी = शस्त्रवाहक कामगार. २२. पटाईत = पट्टा खेळण्यांत कुशल, पट्टेकरी. २३ मोतीलग = मोती लाविलेली. २४ तजवीज = विचार, २५. सिताब = जलद. २६. भतीजा = भाचा. २७. ग्रां० ड० म्हणतात कीं, पंताजीपंत हा खानाचा वकील होता व त्याजबरोबर शिवाजीनें कृष्णाजी भास्कर यास दिलें. हें बखरीच्या लेखाविरुद्ध आहे. ह्याचा निर्णय हिवरें गांव येथील इनामदारांच्या सनदेवरून होईल. डफ साहेबाचें अनुकरण महाड प्रतींत झालें असावेंसें दिसतें.

संभाजी कावजी दोघे हुद्देकरी [यां] सहित गेले. खानही उभा राहून, पुढें सामोरा येऊन राजियास भेटला. राजियानें भेटी देतां खानानें राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखालें धरिली. आणि हातींची जमदाडे[28] होती तिचें मेण टाकून कुशीस राजियाचे चालविली. तों आंगांत जरीची कुडती होती त्यावरि खरखरली, आंगास लागली नाहीं. हें देखोन राजियांनीं डावे हाताचें वाघनख होतें, तो हात पोटांत चालवला. खानानें आंगांत झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करितांच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात, उजवे हातचे बिचबियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून, मुंडी आंसडून, चौथरियाखालें उडी घालोन निघोन गेले. खानानें गलबला केला कीं, " मारिलें ! मारिलें ! दगा दिधला ! बेगी धांवा !" असें बोलतांच भोयांनीं पालखी आणिली. आणि पालखींत घालून, उचलून चालविला. इतकियांत संभाजी कावजी महालदार यानें भोयांचे पाय मारिले[30]. आणि पालखीखालें भोयांस पाडिलें. खानाचे डोंचकें कापिलें. हातीं घेऊन राजियाजवळ आला. इतक्यांत सैदबंडा पटाईत धावला त्यानें राजे जवळ केले. पट्याचे वार राजियावरि चालविले. तो राजियानें जिऊ महालियाजवळ आपला हुद्दियाचा पट्टा [होता तो] घेऊन, पट्टा व बिचवा असे कातर[31] करून सैदबंडा याचे चार वार ओढिले[32]. पांचवे हातानें राजियानें सैदबंडा मारावा तों इतकियांत जिऊ महाला यानें फिरंगेनें खांद्यावरि सैदबंडियासि वार केला. तो पट्टियाचा हात हत्यारा समेत तोडिला. आणि खानाचें शीर घेऊन राजे सिताब गडावरि जिऊ महाला व संभाजी कावजी महालदार असे गेले.[33]

---

२८. जमदाड=" जमदाड्र यमदंष्ट्रःस्यात् " रा० व्य० कोश. एक मोठे प्रकारची तलवार. २९. मागें पृष्ठ २० टीप १३. पाहा. वरील हकिकत ग्रां०ड० यांच्या हकिकतीहून अगदीं भिन्न आहे. ३०. पाय मारिले=पाय तोडले. ३१. कातर=एक प्रकारचा पट्याचा हात. ३२. "चुकविलें" म० प्रत. ३३. अफजलखानास नवरात्रांत आश्विन शुद्ध ७ स मारिलें. आक्टोबर स० इ० १६५९.

खस्त[35] जहालें. इतकियांत राजियाच्या फौजा चौतर्फा मारीत चालले. मोठें घोरांदर युद्ध जहालें. दोन प्रहर घोरांदर युद्ध जहालें. खानाकडील मोठमोठे वजीर व लष्करी महदीन व उजदीन, पठाण, रोहिले, सुरनीस [?] व आरबी वगैरे मुसलमान आणि जातिवंत मराठे, धनगर व ब्राह्मण तसेच तोफाची, बैले व कर्नाटकी प्यादे बंदुकी, आड हत्यारी रो चे वा र [?] व लो क वा र [?] ये लं गे वा र [?] बाजे जातचे इटेकरी हु तु ल वे [?] तिरंदाज व छडीवाले व पटाईत व बंकाईत[38] व बाणाईत[39] व तोफखाना ऐसे एकंदर जम निदान करून भांडण दिधलें. मोठें क्षेत्र[40] जहालें. राजियाचे लष्करी लोकांनीं व मावळे लोकांनीं पायउतारा होऊन मारामारी केल्या. हत्ती तोडिले, ते जागां ठार झाले. कित्येक हत्तींचीं पुच्छें तोडिलीं. कित्येक हत्तींचे दांत तोडिले. कित्येक हत्तींचे पाय तोडिले. तसेच घोडे एकच वारानें जिवें मारिले. तसेच खानाचे लष्करी कित्येक ठार मारिले. कित्येकांचे पाय तोडून पाडिले. कित्येकांचे दांत उडविले. कित्येकांचीं डोचकीं फोडिलीं. कित्येक मेले. युद्धास

---

३४. भांडें=तोफ. पंधराशें लोकांची टोळी खानाबरोबर प्रतापगडानजीक आली होती तिजवर नेताजीनें व जावली येथील सर्व सैन्यावर मोरोपंतानें हल्ला करावा असें ठरवून शिंगाचा आवाज होतांच नेताजीनें व तोफेचा आवाज होतांच मोरोपंतानें आपआपल्या फौजांनिशीं शत्रूंवर तुटून पडावें असा संकेत पूर्वींच केला होता. ३५. खस्त=नाहींसें, नष्ट. ३६. "महंमदद्दीन व रुजेदीन पठाण व रोहिले सुनी व शूर वजीर फजी मुसलमान व जातिवंत मराठे" म० प्रत. ३७. बाजे जातचे=इतर जातीचे. इटेकरी=इटा म्हणजे एक प्रकारची बर्ची; ती वापरणारा तो इटेकरी. ३८. 'बांकाईत' असेंही होईल. बांकाईत=बांकेकरी=शिंगवाले. बंकाईत = राजाच्या तंबूभोंवतालचे पहारेकरी. ३९. बाणाईत= बाणवाले. ४०. क्षेत्र=खेत, रण.

आले ते मारून पाडून भुईस रगडिले. तसेंच उंटें मारिलीं. मारीत असतां रण अपार पडलें. संख्या न करवे. रक्ताच्या नद्या चालल्या. रणकंदन झालें. ऐसे मारामारी करून हत्ती, घोडे, उंट व मालमत्ता व पालख्या वजीर पाडाव करून आणिले–बितपशील.

६५ हत्ती व हत्तिणी सुमार.	४००० घोडे सुमार.
३००००० जडजवाहीर.	१२०० उंटें सुमार.
२००० कापड वोझीं	७००००० नगद व मोहोरा व होन सोनें रुपये.
	भांडीं तोफखाना सर्वही घेतलें.
	१ कलम

वजीर पाडाव जहाले बीतपशीलः—

१ सरदार व वजीर मातबर. १ लां [कं ?] बाजी भोंसले. १ अफजलखानाचे पुत्र.[४१] १ नाटकशाळेचे[४२] पुत्र. १ राजेश्री झुंजारराव घाडगे. १ यांखेरीज लोक. कलम १. येणेंप्रमाणें पाडाव[४३] केले. याखेरीजही जिन्नस, मालमत्ता, गुरेंढोरें, बैल, मबलग मत्ता पाडाव केले. भांडते लोकांनीं तोंडीं तृण धरून शरण आले त्यांसि व बायकामुलें, भटब्राह्मण, गोरगरीब अशीं अनाथ करून सोडिले. राजा पुण्यश्लोक, शरणागतास मारीत नाहीं, याजकरितां त्याचे लोकांनींही कित्येक अनाथ सोडिले. अफजलखानाचा लेंक फजल हा पायीं चिरगुटें बांधून झाडींत पळोन गेला. तसेच कित्येक भले लोक पळोन गेले. संख्या न करवे.

ऐसी फत्ते करून जय जाहला. मग राजे यांणीं खानाचे पुत्रास व सरदार पळून गेले होते त्यांस धरून[४४] आणिलें. राजा खासा प्रतापगडाखालीं उतरोन कुल आपले लोक व अफजलखानाचे लोक व त्याचे पुत्र भांडते माणूस होते तितकियांस भेटून, पोटाशीं धरून,

---

४१. फजल महमद बिन अफजल. ४२. नाटकशाळा=उपस्त्री, राख. ४३. पाडाव केले=जिवंत धरिले. ४४. कांकडे आडनांवाच्या एका सरदारानें फजलखानास प्रथम छपवून ठेविलें होतें, त्याबद्दल शिवाजीनें त्याचें डोकें मारिलें. ग्रांट डफ. पण 'कांकडे' ऐवजीं 'खोपडे' असें अन्यत्र आढळतें.

दिलासा करून, भांडते लोक जे पडले होते त्यांच्या लेंकांस चालें-[४५]विलें. पुत्र नाहीं त्यांच्या बायकांस निमे वेतन करून चालवावें असें केलें. जखमी जहाले त्यांस दोनशें होन व शंभर होन, पंचवीस होन, पन्नास होन, दर असामीस जखम पाहून दिधले. मोठमोठे लोक धारकरी जुमले होते, त्यांस बक्षीस हत्ती घोडे दिधले. हस्तकडीं, कंठमाला, तुरे, पदकें, चौकडे, मोत्यांचे तुरे, कित्येकांस बक्षीस फार दिले. ऐसें देणें लोकांस दिधलें. कित्येकांस गांवमोकासे बक्षीस दिधले. लोक नांवाजिले. दिलासा केला.

मागें कौरवांचा क्षय पांडवीं केला, [तेव्हां] असा वीरावीरांस झगडा जहाला. खांसा खान राजियानें एकांगी करून मारिला. अफजलखान सामान्य नव्हे. केवळ दुर्योधनच जातीनें होता. आंगाचा, बळाचाही तैसाच आणि दुष्टबुद्धीनें तैसाच. त्यास एकले भीमानें मारिला. त्याचप्रमाणें [येथें राजानें] केलें. शिवाजी राजाही भीमच. त्यांनींच अफजल मारिला. हें कर्म मनुष्याचें नव्हे. अवतारीच होता, तरीच हें कर्म केलें. यश आलें, असें जहालें. खाना-कडील वजीर पाडाव केले होते त्यांस वस्त्रें, भूषणें, अश्व देऊन अनार्थ[४६] करून सोडिले[४७]. त्याउपरि राजश्री पंताजीपंतासही उदंड वस्त्रें, अश्व, अलंकार दिधले. अपार द्रव्यही दिधलें. खुशाली केली. राजगडास मातुश्रीस व सर्वांसही फत्तेची खबर लिहून पाठविली. त्यांनींही वर्तमान ऐकून साखरा वांटून, नगारे-करणे केले. भांडीं मारिलीं. मोठी खुशाली केली. येणें रितीनें राजियाकडील वर्तमान जाहलें.

त्याउपरि विजापुरास चवथे दिवशीं जासूद, हरकारे यांणीं खबर पादशाहास व पादशाहा-जादीस जाहीर केली कीं, "अफजलखान खांसा मारून शीर कापून नेलें. कुलू लष्कर लुटून फस्त केलें." ऐसें

४५. त्यांचें चालविलें = त्यांचा परामर्ष घेतला. त्यांसही अधिकार, नौकरी वगैरे दिलें. ४६. जेथें जेथें हा शब्द आला आहे तेथें तेथें मूळांत 'अनात' (अजात ?) असें दिसतें. ४७. झुंजारराव घाडगा हा शाहाजीचा स्नेही होता. त्यास शिवाजीनें आपणाकडे राहाण्याचा फार आग्रह केला. परंतु तो तें ऐकेना, तेव्हां त्यांस पोषाख देऊन निरोप दिला. पाडाव सांपडलेल्या सरदारांचा शिवाजी नेहमीं चांगला मानमरातब ठेवी.

सांगतांच अल्ली अदलशाहा तक्तावरून उतरोन, महालांत जाऊन, पलंगावरि निजला. [त्याणें] बहूत खेद केला. असेंच पादशाहा-जादीस खबर लागतांच पलंगावरि बैसली होती तेथेंच "अल्ला अल्ला! खुदा खुदा!" म्हणून अंग पलंगावरि टाकून रडत पडली. "मुसलमानाची पादशाही खुदानें बुडविली," ऐसा कित्येक विलाप करून बहूत शोक केला. पादशाहा-जादीनें तीन दिवस अन्न उदक [घेतलें] नाहीं. तसेच कुलू मोठमोठे वजीर व लष्कर व कुलू शहर दिलगीर जहालें. म्हणूं लागले कीं, "उद्यां राजा येऊन शहर मारील व कोट घेईल." ऐसे घाबरे जहाले. "खुदानें मुसलमानाची पातशाही दूर करून मराठ्यांसि दिली असें वाटतें," असें म्हणों लागले.

त्या उपरांत मग राजियासि स्वप्नास श्रीभवानी तुळजापूरची येऊन बोलूं लागली कीं, "आपण अफजलू तुझ्या हातें मारविला व कित्येक पुढेंही आले त्यांस पराभवांत नेलें. पुढेंही कर्तव्य उदंड[48] कारण करणें आहे. आपण तुझ्या राज्यांत वास्तव्य करावें. आपली स्थापना करून पूजा-पूजन-प्रकार चालविणें." त्याउपरि राजियानें गंडकी[49] नदीस द्रव्य गाडियावरि घालून, गंडकी पाषाण आणून श्रीभवानी सिद्ध करून, प्रतापगडा [वर] देवीची स्थापना केली. धर्मदान उदंड केला. देवीस रत्नखचित अलंकार भूषणें नानाप्रकारें करून दिलीं. महालमोकाशे देऊन सचंतर[50] हवालदार व मुजुमदार व पेशवे देवीचे करून महोत्साव चालविला. नवस यात्रा सर्वदां तुळजापूरच्या प्रमाणें तेथें चालती झाली. आणि तुळजापूरचे यात्रेस लोक जातात त्यांस दृष्टांत स्वप्नें होतात कीं, "आपण प्रतापगडास आहे. तेथें तुम्हीं जाऊन दर्शन घेणें व नवस फेडणें." असें [देवी] बोलूं लागली. मोठें जागृत स्थान जहालें.

यानंतरि, विजापूरचा मातबर वजीर अफजलखान होता तो बुडविला, तेव्हां पातशाही कमतर पडली, असें समजून राजियानें विजापूरचे किल्ले तळकोंकणांत होते ते सर्व घेतले. पन्नास साठ

---

४८. उदंड=पुष्कळ, मोठें. ४९. गंडकी, नारायणी ऊर्फ शालिग्रामी—ही नदी नेपाळांतून वाहात येऊन भागीरथीस मिळते. ५०. सचंतर=स्वतंत्र, निराळे.

गड घेतले. तळकोंकण काबीज केलें. वरघाटही घेतला. तेव्हां लष्कर पागा सात हजार व शिलेदार आठ हजार, एकूण पंधरा हजार व हशम लोक बारा हजार ऐसी तोलेदार[५१] फौज जमा जहाली. लष्कर कुल् जमाव घेऊन नेताजी पालकर, सरनोबत मोंगलाईंत स्वाऱ्या करून, बालेघाट, परांडे, हवेली, कल्याणें[५२], कलबुर्गे, आवसें उदगीर, गंगातीर[५३] पावेतों मुलुख मारीत चालले. खंडण्या घेतल्या. मुलुख जप्त केला. औरंगाबादचे पुरे मारिले. मोंगलाकडील फौजे[५४]-दार औरंगाबादेंत होता, तो चालून आला त्याशीं युद्ध जहालें[५५]. हत्ती घोडे पाडाव केले. मोंगलाईंत धुंद उठविली. ऐसा पराक्रम करीत चालले[५६].

जे जे गड घेतले त्या गडांवर राजियानें कारभारी बंदोबस्ती ऐसी पद्धत घातली कीं, गडावरि हवालदार एक, व सबनीस एक व सरनोबत एक, असे तिघेजण एका प्रतीचे. जो कारभार करणें तो तिघांनीं एका प्रतीचा करावा. गडावरि गल्ल्याचे सामानाचें अंबर[५७] करावें. त्यास कारखाननीस म्हणून कारभारी केला. त्याचे विद्यमानें

---

५१. तोलदार=मोठी, विशाळ ह्या अर्थी. ५२. देशावरील कल्याणी. ५३. गंगातीर=गोदातीर. ५४. 'सुभेदार' म० प्रत. ५५. "त्यासि जिवें मारिलें" म० प्रत. ५६. आक्टोबर १६५९ मध्यें अफजलखानास मारिलें. दिसेंबर मध्यें विजापूरचा हस्तक रस्तुम झुमान याचा पन्हाळा किल्ला घेतला. मे महिन्यांत पन्हाळ्यास वेढा पडला. तेथून शिवाजीचें पलायन, बाजी परभूचें शौर्य, सांवताशीं बाजी पासलकराचें युद्ध व त्याचा मृत्यु, सिद्दीचें पारिपत्य, विजापुरापर्यंत लुटालूट, बाजी घोरपड्याचा वध, शाहाजीची भेट, विजापूरकरांशीं शिवाजीचा गुप्त रितीनें झालेला सल्ला, वगैरे दोन वर्षांची हकिकत येथें दिलेली नाहीं. विजापुराशीं आंतून सल्ला झाल्यावर व मोंगलांनीं कल्याणभिवंडी परत घेतल्यानंतर सन १६६२ मध्यें वर लिहिल्याप्रमाणें मोरोपंत व नेताजी यांनीं मोंगलांचे मुलुखांत धामधूम उडविली. या वेळीं (१६६२) शिवाजी जवळ निदान ५० हजार पायदळ व ७ हजार स्वार अशी फौज होती. त्याचा मुलूख कोंकणांत कल्याणभिवंडीपासून गोंव्यापर्यंत सुमारें २०० मैल व देशावर भीमा व वारणा या नद्यांच्यामधील १६० मैल इतका होता. ह्या मुलुखाची रुंदी कोठें कोठें १०० मैल होती. ५७. अंबर=कोठार.

सर्व कारखाने यांस जमाखर्च लिहावा. गड तोलदार आहे तेथें, त्या गडाचा घेरा थोर, त्या जागां सात पांच तट-सरनोबत ठेवावे. त्यांस तट वांटून द्यावे. हुशारी-खबरदारीस त्यांनीं सावध असावें. गडावरि लोक ठेवावे त्यांस दहा लोकांस एकं नाईक करावा. नऊ पाईकं[५८] दहावा नाईक, येणेंप्रमाणें जातीचे[५९] लोक ठेवावे. लोकांत बंदुखी व इटेकरी[६०] व तिरंदाज व आडहत्यारी असे लोक मर्दाने चौकशीनें आपण राजियांनीं नजरगुजर[६१] [करून] एक एक माणूस पाहून ठेवावें. गडावरि लोक हवालदार व सरनोबत मराठे जातिवंत ठेवावे. त्यांस जामीन आपले हुजरातीस लोक असतील त्यांपैकीं घेऊन मग ठेवावे. सबनीस ब्राह्मण हुजरातीचे ओळखीचे ठेवावे व कारखाननीस परभू ठेवावे. असे एकास एक प्रतिमेळ ठेवावे. एक हवालदाराचे हातीं किल्ला नाहीं. हरएकै[६२] फितवा-फांदा यास किल्ला कोणाच्यानें देववेना. ये रितीनें बंदोबस्तीनें गड-कोटाचे मामले केले. नवी पद्धत घातली.

तसेंच लष्करांत पागा केली. पागेचें बळ तोलदार केलें. पागांच्या तोलदारीखालीं[६३] शिलेदार ठेविले. स्वतंत्र बंड कोणाचें चालेना. पागेमध्यें दर घोड्यासि बारगीर एक. [असे] पंचवीस बारगिरांस मराठा धारकरी हवालदार एक केला. पांच हवाल्यांचा एक जुमला म्हणून नांव ठेविलें. जुमालदारास पांचशें होन तैनात व पालखी त्यास एक व [त्याच्या] मजमुदारास शें सवाशें होनांची [तैनात] करावी. पंचवीस घोड्यांस एक पखालजी व एक नालबंद. असे दहा जुमले म्हणजे एक हजारी[६४]. यास एक हजार होन तैनात, एक मजुमदार व एक मराठा कारभारी व एक जमनीस[६५] परभू कायस्थ, त्यांस पांचशें होन. याप्रमाणें असामीस तैनात [व] पालखी द्यावी. आला जमाखर्च चौघांचे विद्यमानें करावा. अशा पांचा

---

५८. पाईक=शिपायी, पदाति. ५९. जातीचे=जातिवंत, चांगल्या कुळांतील. ६०. 'हेटकरी' महाड प्रत. ६१. नजरगुजर=नजर गुजारत=पाहाणी. ६२. हरएक=कोणताही. ६३. तोलदारी=अंमल, दरारा. ६४. "पांच जुमल्यांचा (६२५) एक सुभा, व दहा सुभ्यांचा (६२५०) एक पंचहजारी" असें ग्रांट डफ म्हणतात. ६५. जमनीस=मुलखी कामगार.

हजारियां मिळोन एक पांचहजारी करावा. त्यास दोन हजार होन तैनात. तसेच मजुमदार, कारभारी, जमनीस करावे. अशा पांच हजारिया सरनोबताच्या हुकुमांत. ये जातीचा मामला पागेचा. तसे शिलेदारांकडे सुभे वेगळाले, तेही सरनोबताचे आज्ञेंत. पागा [व] शिलेदार मिळोन सरनोबत याचे आज्ञेंत वर्तावें. दर हजारी, पंच-हजारी, सरनोबत यांजवळून वाकनिसीचे कारकून व हरकारे व जासूद ठेवावे. सरनोबताजवळ बहिरजी जाधव नाईक, मोठा शाहाणा, जासुदांचा नाईक केला. तो बहूत हुशार चौकस करून ठेविला.

लष्कर पावसाळिया दिवशीं छावणीस आपले देशांत यावें. त्यास दाणा, रतीब, औषधें, घोडियांस [व] लोकांस घरें, गवतानें शाकारून ठेवविलीं असावीं. दसरा होतांच छावणीहून लष्कर कूच करून जावें. जातेसमयीं कुल् लष्करचे लहान थोर लोकांचे बिशादीचे[66] जाबते[67] करावे, आणि मुलुखगिरीस जावें. आठ महिने बाहेर लष्करांनीं पर मुलखांत पोट भरावें. खंडण्या घ्याव्या. लष्करांत बायको व बटकी व कलावंतीण नसावी. जो बाळगील त्याची गर्दन मारावी. पर मुलखांत पोर बायका न धरावीं. मर्दांना सांपडला तरि धरावा. गाई न धरावी. बईल ओझ्यास मात्र धरावा. ब्राह्मणांस उपद्रव न द्यावा. खंडणी केल्या जागां ओळखियासि ब्राह्मण न घ्यावा. कोणी बदअमल[68] न करावा. आठ महिने परमुलखांत स्वारी करावी. वैशाखमासीं परतोन छावणीस येतांच आपले मुलखाचे सरदेस[69] कुल् लष्कराचा झाडा घ्यावा. पूर्वील बिशादीचे जाबते रुजू घालावे. ज्याजती होईल तितकी किंमत करून त्याच्या हक्कांत[70] धरावी. थोर किंमतीची वस्तभाव असलियास दिवाणांत[71] द्यावी. कोणी चोरून ठेवील आणि दाखल सरदारास जाहलियानें शासन करावें. लष्कर छावणीस आलियावर हिशेब करून सोनेंरुपें, जडजवाहीर व कापड वस्तभाव कुल् सरदारांनीं बराबर घेऊन राजाचे दर्शनास जावें.

---

६६. बिशाद=मालमत्ता, चीजवस्त. ६७. जाबता=यादी, टिप्पण. ६८. बद अमल=बदकर्म, जुलूम. 'बदमामला' पाठांतर. ६९. सरद=सरहद्द, सीमा. ७०. "तैनातींत" पाठांतर. ७१. दिवाणांत=सरकारां

तेथें अवघे हिशेब समजावून माल हुजूर द्यावा आणि लष्करच्या लोकांचे हिशेब देणें, [व] फाजील समजावीस जो ऐवज जो मागणें तो हुजूर मागावा. मग छावणीस यावें. काम कष्ट मशांगेत[७२] केलिया लोकांस सरंजाम करून द्यावा. बेकैद वर्तणूक कोणीं केली असेल आणि नामर्दी केली असेल त्यांची चौकशी करून, बहुतां मतें शोध करून, त्यास दूर करून शासन करावें. वरचेवर शोध करावा. चार मास छावणी करावी आणि राजाचे भेटीस दसऱ्यास जावें. राजियाच्या आज्ञेनें ज्या प्रांतीं स्वारी जावयाची होईल त्या प्रांतीं जावें. अशी लष्करची रीत.

तसेंच मावळे लोकांत दहा लोकांत एक नाईक. पन्नास लोक म्हणजे पंच-नायकी यास एक हवलदार. दोन तीन हवाले मिळून एक जुमलेदार. दहा जुमले मिळून एक हजारी. जुमलेदारांस शंभर होन तैनात सालीना. एक सबनीस, त्यास चाळीस होन तैनात. हजारी यास पांचशें होन तैनात. [त्याच्या] सबनिसास शंभर सवाशें होन पर्यंत. ऐशा हजारियांस [नेमणुका केल्या.] सात हजारिया[७३] मिळोन एक सरनौबत येसजी कंक म्हणून केला. याचे आज्ञेंत सर्वांनीं असावें.

सरनौबतास व मजुमदारास व कारकुनांस व हुजुरांतील लोकांस तनखे वराता देत होते. शेत करीत होते त्याचा आकार रयतेप्रमाणें त्यांच्या हक्कांत धरीत होते. वरकड वांटणी हुजूर व मुलुकावरि वराता. येणेंप्रमाणें सालझाडा वरचेवर करीत होते. लष्करांत व हशमास व गडास एकंदर मोकाशे महाल गांव दरोबस्त देणें नाहीं[७४]. जें देणें तें वरातेनें[७५] द्यावें, अगर पोत्यांहून[७६] रोख ऐवज द्यावा. मुलखांत साहेबी[७७] कारकुनाखेरीज कोणाची नाहीं. लष्करास व हशमास व गडास देणें तें कारकुनांनीं द्यावें. मोकाशी जहालियानें रयत

---

७२. मशागत=श्रम, मेहनत. ७३. "असे सर्व हजारी" पाठांतर. ७४. मोकाशे महाल इ०=प्रांताचे उत्पन्नावर हक्क अगर जाहगीर बिलकुल यावयाची नाहीं. ७५. वरात=पैसा देण्याविषयीं चिठ्ठी. ७६. पोतें=सरकारी खजीना. ७७. साहेबी=अंमल, मुखत्यारी.

अफरा होईल आणि बळावेल. कमाविशीची कैद चालणार नाहीं. रयत बळावली म्हणजे जागां जागां बंडें होतील. ज्यास मोकासे द्यावे तो व जमीदार एक जहालियानें बेकैद होतील. म्हणून मोकाशे कोणास देणेचे नाहींत./

मुलूख कावीज होतो त्यास मुलखास सरबरा चौकशीस कारकून ठेवावा. आधीं लिहिणार चौकस दस्तरदारी करून कागदघडणी [?] करून, मोकासबा दिला म्हणजे दस्तरदारीमध्यें शाहाणा पाहून मुलखांत ठेवावा आणि महालची मजमू सांगावी. कोणास महालचा हवाला सांगावा. कोणास सुभ्याची मजमू सांगावी. पुढें होतां होतां शाहाणा पाहून हवालदार चौकस पाहून सुभा द्यावा. सुभ्याचा मजमुदार लिहिणार, चौकस, हिशेब जाणता त्यासच मामला महालचा सांगावा. केवळ लिहिणें येईना, कमाविशी न केली, त्यास मुलकीचा हुद्दा न सांगावा. आणि पादशाहींत चाकरी करणें अगर घोडे घेऊन शिलेदारी करणें, असें सांगोन निरोप द्यावा. मुलखास कारकून ठेवावे, त्यास महाल पाहून हवालदारास तीन होन तैनात अगर चार पांच होन इतकी तैनात, मजमुदारास तीन चार पांच, पन्नास पाऊणशें होन, येणेंप्रमाणें करावें. दोन महाल मिळोन लाख, सव्वा लाख, पाऊण लाख होन पाहून एक सुभेदार व एक कारकून करावा. त्यास दर असामीस चारशें होन तैनात करावी. मजमुदार सुभ्याचा करावा त्यास शंभर सवाशें होन करावे. सुभेदारास पालखी चारशें होनांत करार करवावी. मजमुदारास अबदागिरी द्यावी. तैनात सरकारची द्यावी. पादशाहींत छत्री वजिरी उमराव मातबर लोकांस होती, तो शिरस्ता मोडून टाकिला; कीं पादशाहावर छत्र आणि चाकर लोकांवरही छत्र ही गैर पद्धत. याकरितां पादशाही कायदा छत्रीचा मोडून अबदागिरीचा घातला. सर्वत्र लष्कर हशम मुलुखगिरीस [जातील] त्यांत भर सवाशें होन तैनात असेल त्यानें अबदागिरी बाळगावी. मुलुखांत देश पाहून लाख रुपयास सुभा ठेविला.

---

७८. अफरा=अव्यवस्थित. ७९. कमाविशीची कैद=राजाच्या मुलकी कामगारांचा अधिकार अथवा अंमल. ८०. “ हिशेब ” पाठांतर. ‘मोसबा’ असें वरील पाठांत असावेंसें वाटतें.

धामधुमीचा मुलूख सरदेचा पाहून मुलुखगिरीच्या कारकुनासमागमें लष्कर, स्वार, हशम जे जागां जितकी तोलदारी पाहिजे तितकी करून द्यावी.

[तशीच] मुलखाची जमीन मोजणी करून धुरंगें[८१] झाड चावर करून आकार केला. पांच हात व पांच मुठींची काठी. हात चवदा तसूंचा असावा. हात व मुठी मिळून बैंशी तसूंची लांबी काठीची. वीस काठ्या औरस चौरस त्यांचा बिघा एक. बिघे एकशें वीस त्यांचा एक चावर. अशी जमीन मोजून आकारून गांवची गांवास मोजून चौकशी केली. बिघेयास पिकाचा आकार करून पांच तक्षिमा[८२] पिकाच्या करून तीन तक्षिमा रयतेस द्याव्या. दोन तक्षिमा दिवाणांत घ्याव्या. येणेंप्रमाणें रयतेपासून घ्यावें. नवी रयत येईल त्यास गुरेंढोरें द्यावीं[८३]. बीजास दाणा पैका द्यावा. भक्षावयासि दाणे पैका द्यावा तो ऐवज दोहों चोहों वर्षांनीं आयुदांव पाहून उगवून घ्यावा. ये जातीचें रयतेचें पालग्रहण करावें. गांवचा गांव रयतेची रयत कारकुनानें कमावीस पाहून रयतेपासून वसूल पिकाचे पिकावर घ्यावा. मुलखांत जमीदार, देशमुख व देसाई यांचे जप्तीखालीं कैर्देत[८४] रयत नाहीं. यांणीं साहेबी करून नागवीन म्हटलियानें त्यांचे हातीं नाहीं. इदलशाही, निजामशाही, मोंगलाई देश कबज केला, त्या देशांत मुलकांचे पाटील कुळकर्णी यांचे हातीं [व] देशमुखांचे हातीं कुल. रयत. यांणीं कमाविसी करावी आणि मोघम टक्का द्यावा. हजार दोन हजार जे गांवीं मिरासदारांनीं घ्यावे ते गांवीं दोनशें तीनशें दिवाणांत खंडमक्ता द्यावा. त्यामुळें मिरासदार पैकेकरी होऊन गांवास हुडे[८५], वाडे, कोट बांधून प्यादे बंदुखी ठेवून बळावले. दिवाणास भेटणें नाहीं. दिवाणानें गुंजाईस[८६] अधिक

---

८१. घुरंग ? " दुरंग जाड. " पाठांतर. ८२. तक्षिमा = वाटे, विभाग. "पांचवी तक्षीम दिवाणांत द्यावी." "पांच रयतेस द्याव्या व दोन दिवाणांत" पाठांतरें. ८३. "नसल्यास द्यावीं" महाड प्रत. ८४. कैर्देत = ताब्यांत, अमलांत. ८५. हुडे = बुरूज. ८६. गुंजाईस, गुंजावीस = कमीपणा, दोष. गुंजाईस अधिक = कमजास्त.

सांगितल्यानें भांडावयास उभे राहतींत. ये जातीनें पुंड होऊन देश बळाविले. त्यांस राजियानें देश काबीज करून हुडे, वाडे, कोट पाडिले. नामांकित कोट जहाला तेथें ठाणें ठेविलें. आणि मिरासदाराचे हातीं नाहींसें ठेविलें. असें करून मिरासदार इनाम इजारतीनें मनास मानेसारखें आपण घेत होते तें सर्व अमीनित करून जमीदारास गल्ला व नख्त गांव पाहून देशमुखास व देशकुळकर्णी यांस व पाटील कुळकर्णी यांसि हक्क बांधून दिला. जमीदारांनीं वाडा बुरजांचा बांधूं नये. घर बांधून राहावें. ऐसा मुलकाचा बंद केला.

मुलखांत देव देवस्थानें जागजागां होतीं त्यांस दिवाबत्ती, नैवेद्य, अभिषेक, स्थान पाहून यथायोग्य चालविलें. मुसलमानांचे पीर, मसिदी, त्यांचे दिवाबत्ती नैवेद्य स्थान पाहून चालविलें. वैदिक ब्राह्मण यांसि योगक्षेम ब्राह्मण विद्यावंत, वेदशास्त्रसंपन्न, ज्योतिषी, अनुष्ठानी, तपस्वी गांवोगांवीं सत्पुरुष पाहून त्यांचें कुटुंब पाहून अन्नवस्त्र ज्यांस लागेल त्याप्रमाणें, धान्य द्रव्य त्यांस गांवचे गांवीं माहालीं नेमून देऊन, साल दरसाल त्यांस कारकुनांनीं पाववावें. ब्राह्मणांनीं तें अन्न भक्षून, स्नानसंध्या करून, राजियासि कल्याण चिंतून सुखरूप असावें. असे गडकोट लष्कर हशम मुलूख हुजरातीची चौकशी करून राज्य करीत चालिले.

मोंगलाईत धुंद उठविली ही खबर दिल्लीस औरंगजेब पादशाहास कळोन, मनांत बहूत चिंतातुर होऊन, "शिवाजी बळाविला; विजापूरच्या अफजलखानासारखी फौज, बारा हजार स्वार बुडविले; गडकोट पादशाहाचे घेत चालिला; त्याची तरतूद काय करावी ! " म्हणून विचार करून कुल वजीर उमराव बोलावून आणून एक लाख सुभा फौज घोडा राजियावर दक्षणेस रवाना करावा म्हणून विचार

---

८७. "दिवाणानें भेटीस बोलाविलें तर झुंजास उभें राहावें." पाठांतर. ८८. त्यास = त्याजकरितां. ८९. अमानत = मना, तकूब. ९०. हा मुलुखाचा बंदोबस्त व इतर नियम करण्यास शिवाजीस १६६८ पर्यंत नीट फावलेंच नाहीं. ह्या सालीं त्याणें कायदेकानू करून सर्व प्रकारचे नेम बांधिले.

करितां, नवाब शास्ताखान म्हणजे पादशाहाची प्रतिमाच[११] दुसरी, आणि नातलग, याची रवानगी करावी असा मजकूर करून नवाबास बोलावून आणून विचार केला. नवाब बोलला जे, "शिवाजी म्हणजे काय ! त्यासि जातांच कैद करतों. गडकोट मुलूख घेऊन फत्ते करितों." अशा कित्येक गोष्टी बोलून सिद्ध जहाले. उपरांत पादशाहा बहुत संतोष होऊन शिरची कलगी व पोशागी सनगें व घोडे, हत्ती, अळंकार देऊन खुशाली केली. बराबरि पाऊण लाख घोडा व हत्ती, यांखेरीज कित्येक लोक मुच्छदी वगैरे, तिरंदाज, बरखंदाज[१२], रजपूत व स ती ळी वाले [!] तसेच हत्तीचा तोफखाना, उंटाचा तोफखाना, घोडियावरील तोफखाना, बरचीवाले, आडहत्यारी, पाईच्यांची गणतीच नाहीं. बराबरि फरासखाना त्यासि शंभर हत्ती, तसेच भांडते हत्ती चारशें, असे पांच साहाशें हत्ती. तैसेच अगणित उंट. याखेरीज बाजारबुणगे, दारूगोळी, बाणांच्या भांडत्या गाड्या, आराबा. असें अमर्याद सैन्य दिलें. स्वारी म्हणजे कलयुगींचा रावणच. जैशी रावणाची संपत्तीची गणना न करवे, तैसाच बरोबरी खजीना बेमोहिनें[१३] हत्ती, उंटें, खेचरें, गाडियावर भरून नख्त व सोनें, रुपें, मोहरा, होन, रुपये असे बत्तीस कोटी द्रव्य घेऊन दिल्लीहून निघाला. नवाब शास्ताखान म्हणजे पादशाहाची प्रतिमाच दुसरी. ऐसा सेनासमुद्र सर्व संपत्तीनिशीं दक्षणेस राजियावर चाल करून आला. लष्कर मुक्काम करीत तेव्हां दोन गांवें लांब व गांव दीड गांव रुंद लष्कर राहात असे. मजल दरमजल चालून येऊन तीन महिन्यांनीं पुणियास आला.

हें वर्तमान दिल्लीहून रवाना होतांच राजियासि कळलें. राजे राजगडास होते. कुल् सरकारकून व मोठे मोठे लोक सरनोबत बोलावून विचार केला. सर्वांचे मतें कीं "सल्ला करावा. भेटावें. युद्ध

---

११. "शास्ताखान औरंगजेब याचा मावसा मोठा तोलदार यासमागमें वजीर उमराव थोर थोर निवडक मर्दाने एक लक्ष स्वार देऊन रवाना केले, आणि त्यास बुद्धिवाद सांगितला कीं, तुम्हीं जाऊन शिवाजीराजे यांस मारून गर्दीस मेळविणें. गडकोट घेऊन जप्त करणें." पाठांतर. १२. बरखंदाज = बंदूकवाले. १३. बेमोहीन = बेमोयिन = असंख्य, अगणित.

करितां गांठ[14] न पडे. आपली फौज काय दिल्लीची फौज काय !" असा [विचार] झाला. राजियाच्या मतें सल्ला करावा तरि कोणी मातबर रजपूत नाहीं, जे आपणही रजपूत, तेही रजपूत, हिंदुधर्म रक्षून आपलें संरक्षण करील. शास्ताखान म्हणजे मुसलमान, पादशाहाचा नातलग, येथें लांचलुचपत चालेना. अगर आपणास रक्षीना. सल्यानें भेटल्यानें नाश करील. आपणास अपायच आहे. ऐशी तजवीज[15] केली. तेव्हां निदानीं मारतां जें होईल तें करावें अशी हिम्मत राजियानें धरिली. तों ते दिवशीं रात्रीं श्रीभवानी राजियाचे आंगांत[16] बोलूं लागली कीं, "लेंकरास म्हणावें कीं, शास्ताखान येतो त्याची फिकीर न करणें. जैसा अफजलखान मारिला तैसा यासि मारून चालवित्यें. तूं चिंता न करणें. जैसा अफजलखान मारिला तैसा शास्ताखान येऊन उतरल्यावरि त्याचे गोटांत शिरून मारामारी करणें. पराभवातें पाववित्यें." असें श्रीनें सांगोन मागती राजे सावध जहाले. जवळ कारकून होते त्यांनीं श्रीचीं वाक्यें लेहून ठेविलीं होतीं तीं राजियास सांगितलीं. राजियांनीं श्री प्रसन्न जहाली हें कळोन हिम्मत धरली. आणि आपले लष्करांत व मावळे व हुजूर लोकांत निवड करून, चोखोट[17] धारकरी माणूस निवडिले. निवडक हजार माणूस काढिले. वरकड लष्करामध्यें हजार दोन हजार सडे सडे राऊन फौजेंत निवडिले. शास्ताखान पुणियास आला ही खबर तहकीक[18] आणविली, आणि राजे राजगडावरून[19] सडे[1] होऊन, खालीं उतरून, निवडक लोक व लष्कर घेऊन चालिले. बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी देशकुळकर्णी तर्फ खेडे[2] हे दोघे बहूत शाहाणे

---

१४. गांठ नपडे = दाद, टिकाव लागणार नाहीं. १५. तजवीज = विचार. १६. शिवाजीच्या आंगांत देवीचा संचार होत असे. संचार झाला म्हणजे चिटणीस अगर कारकून जवळ असून त्या वेळीं राजाच्या तोंडांतुन जे शब्द येत ते टिपून घेत असत. ते शब्द वारें गेल्यानंतर राजास दाखवीत, व त्याचा अर्थ होईल त्याप्रमाणें तो पुढें वर्तन करी. १७. "उत्तम." पाटांतर. १८. तहकीक = पक्की, निश्चित. १९. 'सिंहगडावरून' ग्रां० ड०. १. 'मुस्तेद.' पाठांतर. २. 'खेडबारकर' म० प्रत. 'खेडबारें' असें शिवापुराजवळील खेडास म्हणतात.

व शूर, राजियाचे प्रीतिपात्र. हे दोघे बंधु बरोबरि घेतले राजि यांनीं नेताजी पालकर व मोरोपंत पेशवे, यांच्या दोन फौजा केल्या. नेताजी पालकर पागा देखील³ एक फौज केली. शिलेदार व हशम मावळे मिळोन एक फौज पेशवे [यांची.] अशा दोन फौजा शास्ताखानाच्या गोटाबाहेर अर्ध कोशावर दोन तर्फा उभ्या केल्या. आणि खासा राजियांनीं ढाल तरवार हातीं घेऊन, तयार होऊन, हजार माणूस पायउतारा बरोबर घेतलें. आणि नबाबाचे गोटांत चालिले. बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी खेडकर पुढें चालिले. त्यांचे पाठीवर कुळ लोक व राजे चालिले. तांबाचें⁴ दळ थोर, जागां जागां लष्करांत राजियासि कोणाचे लोक ? कोण ? कोठें गेले होते ? म्हणून पुसतात. "कटकांतील लोक, चौकी पहाऱ्यास⁵ गेलों होतों," असें भाषण बाबाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी बोलत चालिले. इतकियांत मध्यान्हिरात्र⁶ जहाली. नबाबाच्या डेऱ्याजवळ गेले. हजार माणसाच्या फौजा केल्या. डेऱ्यास जाऊन दोन तर्फेनें उभे राहिले. दोनशें माणूस त्यामध्यें निवडून खासा राजियानें आंगेंच⁷ चिमणाजी बापूजीस सांगोन बाड⁸ कटारीनें चिरून आंत शिरले. तों डेरियांत डेरे, सात बाडाचे फेरे, तितकेही फाडून चिरून आंत गेले. लोक चौकीचे निजले होते. त्यांस कळों दिलें नाहीं. तेव्हां राजा खासा नबाबाचे डेरियासि पावले. डेरियांत डेरे सात व दाया [?] असा समुदाय⁹

३. देखील=सुद्धां, सहित. ४. तांब्र=यवन. ५ 'छबिन्यास'. पाठांतर. ६. एका प्रतींत 'मध्यान्ह' हा शब्द नाहीं. ७. 'समागमें.' पाठांतर. ८. 'बाड'=कनाथ, पडदा. ९-९. "तो डेरियांत बायका व खान असे होते. त्यामध्यें कित्येक समया व मेणबत्त्या लाऊन जागत होते. हे परके लोक देखोन त्यांणीं गिल्ला केला. इतक्यांत चिमणाजी बापूजी याणें खोजे पांच पुढें पांचजण होते त्यांस मारिलें. वरकड बायका पळविल्या. त्यामध्यें उरदाबेगीन बेवीस पंचवीस होत्या, त्या गुरगूं घेऊन मारीत चालल्या. तेव्हां राजे यांचे लोकांनीं उरदाबेगीन पांच सात मारिल्या. त्याही दबून राहिल्या. इतका गलबला होतांच नबाबास कळलें कीं, गलिमाचे लोक आले. त्याजवरून खासा राहुटींतून उठून बायकांत शिरला." महाड प्रत. उरदाबेगीन=उडदाबेगीन=लढाऊ बायका, बायका-शिपायी. गुरगूं= गुरगूज=शस्त्रविशेष, गदा.

खानाचीं बोटें तीन उडालीं. तेव्हां गलबा थोर जहाला. गनीम आला असें कळून चौतर्फांनीं लष्कर तयार झालें. मग राजे बाहेर निघाले. चौकीचे लोक व लष्करचे लोक गनीम कोठें म्हणून धाऊं लागले. त्यांजबरोबर हेही गनीम कोठें म्हणोन धांवत धांवत बाहेर निघाले. आणि आपली फौज सरनौबत व पेशवे होते त्यांत मिळून चालिले. [10]गनिमाची फौज कुल् तयार होऊन आपले गोटांतच शोध करूं लागले. यांचा मार्ग लागत नाहीं म्हणून नीट वाटेनें निघोन ठिकाणीं पावली.[11]

दिवस उगवलियावर उपरांत नबाबाच्या परामृषास[12] कुल् वजीर आले. पाहतात तों नबाबाचीं तीन बोटें तुटून गेलीं. वरकड कित्येक लोकांचा नाश व बायकांस व खोजेयांसि जखमा जाहल्या. कित्येक लोक मेले. असें कळून नबाब बोलिला जे, "गनीम इतका खाशा डेऱ्यापर्यंत येई तों कोणी वजीर हुशार जाले नाहींत, खबरदार कोणी नाहीं. अवघे फितव्यांत मिळाले. आतां इतबार[13] कोणाचा येत नाहीं. आज राजा येऊन आपलीं बोटें तोडिलीं. उद्यां मागती येऊन आपलें शीर कापून नेईल. शिवाजी मोठा दगेखोर आहे. दगा दिधला. आणखी दगा देईल. आमच्या लष्करचा इतबार येत नाहीं. आतां येथून कूच करून माघारां दिल्लीस जावें. या लोकांबरोबरि आपणास राहावत नाहीं." असा तूट विचार करून तिसरे दिवशीं कूच करून माघारा दिल्लीस चालला.

राजे राजगडास आले होते. बातमी खबर शत्रूच्या सैन्यांतून आणली कीं, "शास्ताखानाचीं तीन बोटें तुटोन गेलीं. उजवा हात थोटा जहाला. वरकडही कित्येक लोक मेले. नबाब दहशत खाऊन

---

१०. गनीम=शत्रु. येथें मोंगल. ११. "लग्नाच्या वराढी लोकांबरोबर शिवाजी आपल्या मावळ्यांसह शिरला, खान शिवाजींच्या वाड्यांत राहिला होता," असें ग्रांट डफ म्हणतात. १२. परामृष=परामर्ष=समाचार. १३. इतबार=विश्वास.

पळोन दिल्लीस चालिला." हें वर्तमान आलें. त्याजवरून राजे बहूत खुशाल जाले कीं, "फत्ते होऊन आलों. शास्ताखानास शास्त केली. पातशाहानें नांव ठेविलें परंतु हें व्यर्थ ठेविलें नाहीं.[१४] तें नांव आपण शास्त करून नांव रुजू[१५] केलें!" अशी खुशाली करून साखरा वांटल्या. भांडीं मारलीं.

अशी फत्तेची खबर दिल्लीस पादशाहास अगोदरच जाहीर जहाली होती. पादशाहा मनांत आश्चर्य करून मनांत बेदिल जाले. "नबाबाची फौज म्हणजे काय, आणि फौजेंत राजा आंगें शिरून [त्यानें] मारामारी केली म्हणजे काय ! शिवाजी अदमी नव्हे, बडा सैतान होय." ऐशा कित्येक गोष्टी बोलून राहिला. पुढें नबाब आला, ऐसें कळोन दर्शन वर्ज्य केलें. एक तर मसलत नामोहरम जहाली, दुसरी शास्त केली. या दोन गोष्टींवरून भेटीस येऊं न दिलें. आपले हवेलींत जाऊन राहणें म्हणून सांगितलें. त्याजबरोबरि वजीर गेले होते त्यांस आणून अपमान केला आणि दौलती[१६] मना केल्या. त्यांहीं उत्तर दिलें जे, "सरदार पादशाहांनीं दिला त्याच्या हुकमांत राहणें म्हणून हुकूम केला. त्या करितां सरदार नामोहरम होऊन आला. आम्हीं काय करावें ! आतां मर्दांना सरदार देणें. त्याजबरोबरि जाऊन जुंज करून कस्त मशागत[१७] करूं." असें उत्तर देतांच मागती सर्वांचा दिलासा[१८] करून मनसबा करार केला, पुढें कोण सरदार पाठवावा ! कोण फत्ते करून येईल ! असा विचार करून सरदार निवडितां मिरजाराजा जयसिंग रजपूत निवडिला. त्यास आणून घुशालखान्यांत[१९] बसोन पादशाहांनीं नानाप्रकारें सांगितलें कीं, "शिवाजीवर तुम्हीं जाणें. आपण पादशाहांनीं जावें किंवा तुम्हीं जावें. असें जाणोन तुम्हांस रवाना करितों. बरोबरि फौज देतों. नाना हुन्नरें शिवाजी हस्तगत करून बरोबरि घेऊन येणें." म्हणोन हत्ती, घोडे, ढाला, फिरंगा, तर्कशकमान, दौलत, इजाफा[२०]

---

१४. "नांव यथार्थ ठेविलें नाहीं. नांवाप्रमाणें करामत केली नाहीं." पाठांतर. १५. रुजू=यथायोग्य, यथार्थ. १६. दौलता=सरंजाम, जागिरी. १७. कस्त, मशागत=मेहनत, श्रम. १८. दिलासा=आश्वासन. १९. घुशालखाना=(स्नानमंदिर)=खलबतखाना. २०. इजाफा=अधिक.

देऊन, नांवाजून, तैसेच बरोबरि लढाईच्या तश्रीफा[21] देऊन रवाना केले. दिलेलखान पठाण उमराव वजीर मोठा जोरावर त्यास पादशाहांनीं कुल्ल फौजेची हारोली[22] देऊन, पांच हजार पठाण बरोबरि दिले. दिलेलखानासही हत्ती, घोडे, वस्त्रें दिलीं. ऐशीं हजार स्वार बरोबरि दिले. याखेरीज जेजाला व तोफखाना असे नाना जातीचे दिले. स्वार पठाण उ म्मा द रजपूत रवाना केले. पादशाहांनीं दिलेलखानास वेगळे वाटेनें अंतर्स्थीं बोलावून आणून सांगितलें कीं, "मिरजाराजा रजपूत आहे व शिवाजी हा हिंदू आहे. कांहीं फितवा करतील. त्यास तुम्ही आपले इतबारी, पादशाहाचे खानाजाद[23] आहां. अशी बातमी राखोन दगा न खाणें." असें सांगितलें आणि पाठविलें.

ते दिल्लीहून निघाले तेव्हां पूर्वी शास्ताखान चालिला त्याप्रमाणें दळभार निघाला. पृथ्वी-आकाशापर्यंत एकच धुराळा उठला. ऐसा सेनासमुद्र दक्षिणेस चालिला. मजल दर मजल चालिले. मुक्काम होय तेथें दीड गांव लांब, गांवभर रुंद, लष्कर राहात असे. तेव्हां जयसिंग राजियांनीं मनांत विचार केला कीं, " शिवाजी मोठा दगेखोर, मोठा हुन्नरवंत आणि मर्दाना शिपाई आंगाचा खासा आहे. अफजलखान आंगें मारिला. शास्ताखानाच्या डेऱ्यांत शिरोन मारामारी केली. आपणास यश कसें येईल ?" म्हणून चिंता केली. तेव्हां मोठमोठे ब्राह्मण पुरोहित यांनीं उपाय सांगितला. " देवी प्रयोगीं अनुष्ठानें करावीं म्हणजे यश येईल," असें सांगितलें. मग मिरजा बोलिला जे, "कोटचंडी करावी आणि अकरा कोट लिंगें करावीं. कामनार्थ[24] बगळामुखी[25] काळरात्री प्रीत्यर्थ जप करावा. असें अनुष्ठान करावें." चारशें ब्राह्मण अनुष्ठानास घातले. प्रत्यहीं अनुष्ठान चालिलें. अनुष्ठानास दोन कोट रुपये अलाहिदा काढून ठेविले. आणि तीन मास अनुष्ठान चालून सिद्ध केलें. अनुष्ठानाची पूर्णाहुति करून, ब्राह्मणांस दान दक्षणा देऊन संतर्पण केलें. मग मजल दरमजल चालिले.

---

२१. तश्रीफा, तशरिफा=पोषाक, वस्त्रं. २२. हारोळी=बिनी, अघाडी. २३. खानजाद=(आमच्या) घरीं वाढलेले. २४. कामनार्थ=इष्ट गोष्टीचे सिद्धीसाठीं. २५. 'बगळामुखी काल रात्री' ही देवी कोण ?

या उपरि महाराज रा[२६]जगडीं होते तों जासूद हलकारे आले. त्यांनीं खबर सांगितली कीं, "जयसिंग मिरजाराजा ऐशीं हजार स्वार बरोबरि दिलेलखान पांच हजार पठाण ऐशी फौज येत आहे." ऐसें ऐकून राजश्री विचारांत पडले. आपले कारकून हुजूर आणून विचार केला. त्यांणीं सर्वांनीं सांगितलें कीं, "अफजलखान मारिला आणि शास्ताखानास दगा दिला. ते गैरहुशार मुसलमान होते. हु[२७]न्नरही नवाच केला. [तें] सर्वही रजपुतास जाहीर आहे. दगा करूं देणार नाहीं. याशीं सल्ला करावा." ऐसें बोलिले. राजे बोलिले जे रजपूत कैसा तरी वळला जाईल, परंतु हा दिलेलखान मोठा हरामजादा, बेमान आहे. पादशाहाचा मेहेरबानीचा अंतर्गत आहे. तो कांहीं भला नाहीं. तोच काय करील तें न कळे. तो बराबरि नसता तरि आमचा मनोरथ पूर्ण होता. बरें आतांच काय आहे ! श्रीचें राज्य ! श्रीवर भार घातला आहे. तिचे चित्तास येईल तें ती करील." असें बोलिले. त्यावर तो दिवस गेला. दुसरे दिवशीं श्रीभवानी येऊन बोलूं लागली कीं, "अरे मुला, या वेळेचा प्रसंग कठीण आहे. जयसिंगास मारवत नाहीं. तो सल्ला करीत नाहीं, भेटावें लागतें. भेटून दिल्लीस जावें लागेल. तेथें कठीण प्रसंग होईल. परंतु आपण बराबर येईन. लेंकरास नाना यत्नें करून रक्षून, घेऊन येईन. यशस्वी करीन. चिंता न करणें. म्हणोन लेंकरास सांगणें. लेंकरास आपलें राज्य आपण वरदान दिलें तें आपण कांहीं एक पिढी दिलें नाहीं, सत्तावीस पिढी दिलें. दक्षणेचें [राज्य] नर्मदा-पर्यंत दिलें असे. राज्याची चिंता मला आहे. पूर्ण समजणें. लेंकरूं वेडीवांकडी वर्तणूक करील तें सर्व आपणास सावरणें लागतें. कोणेविशीं चिंता न करणें." असें सांगोन श्री अदृश्य जहाली. तीं वाक्यें लिहिणारांनीं लिहून ठेविलीं होतीं. त्याउपर राजे सावध

---

२६. रायगड येथें शिवाजी या वेळीं होता, असें ग्रांट डफचें म्हणणें आहे. जयसिंग येण्याच्या पूर्वी नुकतेंच त्याणें आपलें आरमार गोंव्याच्या पलीकडे नेऊन बार्सीलोर (बासिलूर) येथून अमूप लूट आणिली होती.
२७. हुन्नर = युक्ति.

24456

जाहाले[२८]. मग श्रीचीं वाक्यें सर्वांनीं निवेदन केलीं. त्याजवरून राजे बहूत संतोष होऊन, हिंमत धरली.

ऐशियांत जयसिंग [यानें] पुरंधर, कोंढाणा या दोहों गडांचे दरम्यान येऊन मुक्काम केला. आणि राजियाकडे जासूद पत्रें पाठविलीं कीं, "तुम्ही शिसोदे रजपूत. आम्ही तुम्ही एकाचे एकच आहों. तुम्हीं भेटीस येणें. तुमचें सर्व प्रकारें बरें[२९] करूं." म्हणोन पत्रें पाठविलीं. तीं पत्रें राजगडास आलीं. राजियांनीं वाचून हेजीब कोण पाठवावा ही तजवीज करून विचार करितां रघुनाथ पंडित थोर संनिध होते त्यांस "पाठवावें. रजपुताजवळ प्रसंग पडला तर हे थोर शास्त्रज्ञ आहेत. रजपूतही शास्त्र जाणतो. त्याशीं व यांशीं गांठ बरी पडेल[३०]." असा विचार करून रघुनाथपंडितांस पंडितराव म्हणून किताब दिला. आणि त्यांबरोबर वस्त्रें अलंकार देऊन मिरजाराजियापाशीं पाठविलें. ते शत्रुसैन्यांत गेले.

राजियाचा हेजीब[३१] आला हें वर्तमान कळून मिरजाराजियांनीं बहूत सन्मान करून भेट घेतली. बोलणें जालें. जयसिंग बोलिला जे, "दिल्लीचा पादशाह बहूत जोरावर यांशीं शत्रुत्व लावलियानें शेवट लागणार नाहीं. राजियांनीं आपले भेटीस यावें. आपण बराबर घेऊन जाऊन पादशाहाची भेट करवूं. जैसा रामसिंग आपला पुत्र तैसे तुम्ही आपले आहां. आपण तुमचें वाईट करणार नाहीं." येविशीं श्रीकपूंरगौराची पूजा करून बेल तुळशी दिल्या[३२]. आणि पंडितरायासि वस्त्रें दिलीं व राजियासि वस्त्रें अलंकार पाठविले. आणि सांगोन पाठविलें कीं, "भेटीस येणें. सहा चार महि कोट भांडवणें, तोलदारी दाखवणें. मग भेटीस[३३] येणें." असें सांगून रघुनाथ पंडितराऊ यांस गुप्तरूपें निरोप दिला. ते परतोन राजगडास राजियाजवळ येऊन वर्तमान सांगितलें. त्याजवरून राजे संतुष्ट

२८. मागें पृष्ठ ३५ टीप १६ पाहा. २९. 'गोमटें' महाड प्रत. ३०. "रजपुताजवळ पंडिताचा प्रसंग फार. रजपूत शाहाणा शास्त्र जाणता." पाठांतर. ३१. हेजीब = वकील. ३२. "येविशीं ठाकुरजीची पूजा करून तुळशी काढून हातीं दिधल्या." पाठांतर. कर्पूरगौर = शंकर. ३३. "सहा चार महिने" वगैरे शब्द महाड प्रतींत नाहींत.

जहाले. जागां जागां गड कोट यांसि ताकीद करून तमाम मजबुदी करविली. आणि गड भांडवणें म्हणून स्थळास्थळास सांगोन पाठविलें.

पुढें जयसिंगाच्या लष्करांत राजियाचा हेजीब आला होता हें वर्तमान दिलेलखानास कळून मनांत कष्टी जहाला. "शेवटीं हिंदूस हिंदू मिळून काम जायां करतील," ऐसें म्हणून दुसरे दिवशीं दिलेलखान मिरजाराजियाच्या भेटीस आला. आणि बोलूं लागला कीं, "उगेच काय म्हणून बैसलेत ? गोटाजवळ कोंढाणा व पुरंधर हे दोन किल्ले आहेत. पुरंधरास आपण सुलतानढवा[३४] करितों, आणि गड घेतों. तुम्हीं कोंढणा गड घेणें. गड घेत चालला म्हणजे शिवाजी येईल." असें बोलतां मिरजराजा बोलला जे, "गड आले तरि बरें. नाहीं तर नामोश[३५] जाईल. याजकरितां गडास न लागावें. मुलूक काबीज करावा. गडास सामान चालों न द्यावें म्हणजे गड आपाप येतील." असें बोलतां, दिलेलखान रागें उठून चालिला. "आपण आतांच जाऊन पुरंधर घेतों. तुम्ही कोंडाणा घ्याल तरि घेणें." असें म्हणून उठोन, गोटास येऊन नगारा करून, ढाल फिरंग घेऊन, पुरंधराखालें येऊन, मुक्काम करून गडावरि येलगार[३६] केला. पायउतारा होऊन पांच हजार पठाण व दहाजार बैले[३७] तोफाची पायउतारा जहाले. पेंढारी [?] व आडहत्यारी[३८] व सलाशी लोक वीस हजार लहान थोर पायउतारा होऊन लगट करीत चालले.

तेव्हां पुरंधरावरि नामजाद[३९] लोकांचा सरदार राजियाचा मुरार बाजी परभू म्हणोन होता. त्याजबरोबर हजार माणूस होते. या-

---

३४. सुलतानढवा=साहसाधिरोह, जिवावर उदार होऊन किल्ल्यावर हल्ला करीत चढणें. ३५. नामोश=लौकिक, आब, कीर्ति. ३६. येलगार=हल्ला. ३७. बेहिले बैले, बैल [?] "खासा पाय उतारा होऊन...आठ हजार रोहिले." सा॰ प्रत. बैले—एक प्रकारचे लढाऊ लोक ? तोफाची=तोफखान्याकडील लोक. ३८. आडहत्यारी=तरवार, बंदूक शिवाय करून इतर हत्यारें बाळगणारें. ३९. नामजाद=लौकिकाचे, विख्यात. ग्रांट डफ म्हणतो "बाजीराव देशपांडे हा महाडचा देशपांड्या."

खेरजि किल्ल्यांचे एक हजार होते. असे दोन हजार लोक होते. त्यांत निवड करून मुरार बाजी यांनीं सातशें माणूस घेऊन [ते] गडाखालें दिलेलखानावरि आले. दिलेलखान तोलदार, जोरावर पठाण पांच हजार यांखेरीज बैले वगैरे लोक ऐशी फौज गडास चौतर्फा चढत होती, त्यांत जाऊन सरमिसळ जहाले. मोठे घोरांदर युद्ध जहालें. मावळे लोकांनीं व खासा मुरार बाजी यांनीं निदान[४०] करून भांडण केलें. पांचशें पठाण लष्कर ठार जहाले. तसेंच बैहिले[४१] मारिले. खासा मुरार बाजी परभू दिलेलखानाच्या देवडी[४२] पावेतों साठी माणसांनिशीं मारीत शिरले. दिलेलखान देवडी सोडून माघारा जहाला. आणि लोकांस सांगून तोफखाना व तिरंदाज बरच्या व आडहत्यारी एक हजार लोक यांजकडून मार करविला. त्यामध्यें साठी लोक पडिले. मुरार बाजी परभू यांनीं ढाल फिरंगी घेऊन दिलेलखानावरि चालोन आले. महाराजांचे नांवाजलेले लोक ते खर्च जहाले आतां काय मुख दाखवावें ? म्हणोन नीट चालोन जावें असें मनांत आणोन खानाशीं गांठ घातली. तेव्हां दिलेलखान बोलिला जे, " अरे तूं कौल[४३] घे. मोठा मर्दाना शिपाई तुज नांवाजितों." ऐसें बोलतां मुरार बाजी बोलिला जे, "तुझा कौल म्हणजे काय ? मी शिवाजी राजाचा शिपाई, तुझा कौल घेतों कीं काय ?" म्हणून नीट खानावरि चालिला. खानावर तरवारीचा वार करावा तों खानानें आपले आंगें कमाण घेऊन, तीर मारून, पुरा केला. तो पडला. मग खानानें तोंडांत अंगोळी घातली कीं, " असा शिपाई खुदानें पैदा[४४] केला." ऐसें आश्चर्य केलें. मुरार बाजीबरोबर तीनशें माणूस ठार जहाले. वरकड चारशें माणूस गडावर गेले. दिलेलखानानें शिरची पगडी उतरली. आणि गडावर चालून घेतलें कीं, " गड घेईन तेव्हां पगडी बांधीन." ऐसा नेम करून चालिला. तों दरवाज्याखालें येऊन ढालेचा कोट करून बसला. किल्ल्याचे लोक मुरारबाजी

---

४०. निदान करून=निकरावर येऊन. ४१. कांहीं प्रतींत 'रोहिले' व कांहींत 'बैले' असेंही आहे. दुसरा पाठ ठीक दिसतो. वर पृष्ठ ४२ टीप ३७ पाहा. ४२ "गोटापावेतों" पाठांतर. ४३. कौल घे=(आमच्या) स्वाधीन हो. ४४. खुदानें पैदा केला=परमेश्वरानें उत्पन्न केला, घडला.

पडला म्हणोन गणना न करितां शरतीनें भांडूं लागले. " एक मुरार बाजी पडला| तरि काय झालें ? आम्हीं तैसेच शूर आहों. ऐशी हिंमत धरून भांडतों. "

हें वर्तमान राजियासि राजगडीं कळलें कीं, "दिलेलखानानें पुरंधरास लगट केला. मुरार बाजी परभू पडला. तीनशें माणूस रणास आले." हें कळोन मनांत चिंतातूर जहाले कीं, " गड दिलेलखान जेव्हां घेतो, तेव्हां वरकड किल्ले आपाप जातात. मग आपण भेटल्यानें रूप नाहीं. जोंवर गड आहेत तोंवर भेटोन आपले हातें जे गड देणें ते देऊन सल्ला करावा, हें उचित. " म्हणोन रघुनाथभट पंडितराऊ मिरजाराजियाजवळ पाठविले कीं, " आपण तूर्तच भेटीस येतों. दिलेलखानानें गड घेतला, मग भेट जाहल्यानें ह ल वा री [?] आहे." असें सांगोन पाठवून भेटीस जावेंसें केलें. पंडितराऊ जाऊन जयसिंगास भेटले. वर्तमान श्रुत केलें. मग त्याणेंही उत्तम म्हणून मागती शफत क्रिया बळकटी केली. आणि पंडितराव राजगडास आले. येतांच खासा राजा हजार माणूस निवडक करून बरोबर घेतले. श्री शंभूस व भवानीस नमस्कार केला व मातोश्रीस नमस्कार केला, भेटले. शिष्ट तपस्वी ब्राह्मणांस नमस्कार केला. सर्वांचा आशीर्वाद घेऊन गडाखालीं उतरोन चालले. ते एकाएकीं मिरजाराजियाचे गोटांत गेले. पुढें पंडितराव जाऊन सांगितलें कीं, राजे आले. ही खबर कळतांच जयसिंग देवडीबाहेर पायउतारा खासा आला. राजे पालखींतून उतरून भेटले. उभयतां जाऊन एकासनीं बैसले. आणि राजे मिरजाराजियासीं बोलूं लागले कीं, " आपण जैसा रामसिंग तैसेच तुम्हांस, त्याचें रक्षण कराल तैसें आपलें करणें." असें बोलून बैसले. मग जयसिंग बोलला जे, "हीच गोष्ट खरी. आपण रजपूत, तुम्ही व आम्ही एकजाती आहों. अगोदर आपलें शीर जाईल, मग तुम्हांस काय होणें तें होईल. " असा भरंवसा बोलून शपथ वाहिली. मग राजे बोलले जे, "तुम्हांस जे गड पाहिजे ते आपण देतों. दिलेलखानास बोलावून आणवणें. पुरंधर तुम्हांस देतों. निशाण तुमचें चढवितों. परंतु मुसलमानास

यश देत नाहीं." अशी गोष्ट बोलल्यावर जयसिंग खुशाल जहाला. आणि बोलिला जे, " दिलेलखान फामिंदा[४५] आहे, बादशाहाचे मेहेरबानीचा आहे. त्यास मुजरे हातीं करून लागतो. तुम्हींच दिलेलखानाचे भेटीस जावें लागतें. आपण रजपूत आप्तविषयी तुम्हांबरोबरि देतों, ते तुमची भेट करून आणतील, फिकीर न करावी. तुमचे लेवेस[४६] जडभारी तरि आपण पन्नास हजार फौज रजपूत [खुद्दां] खस्त[४७] होतों." ऐकून राजे म्हणों लागले जे, " [मी] शिवाजी आहें. दिलेलखानाचा गुमान[४८] धरितों कीं काय ! तुमचे आज्ञेनें जातों. भेटतों." म्हणून निरोप घेऊन मिरजाराजियांनीं सुभानसिंग आपला मामा, थोर योद्धा मोठा बळाचा, शूर, दिलेलखानाचे सवाईनें[४९] तोलदार, दिलेलखानही त्यास जाणे, असा बराबर दिला. आणि " राजा सांभाळोन घेऊन येणें. तुझे भरंवशावर पाठवितों," असें बोलून पाठविला. सुभानसिंग पन्नास रजपूत आपले जोडीचे समागमें घेऊन चालिला. जेथें दिलेलखान पुरंधरचे दरवाज्याजवळ होता तेथें राजे गेले. पुढें दिलेलखानास खबर पाठविली कीं, " शिवाजीराजे येऊन मिरजाराजियासि भेटले, तुमचे भेटीस येतात. " हें कळोन दिलेलखान मनांत जळला. मनगटें चाविलीं कीं, पुरंधर किल्ल्याचें यश आपणास आलें नाहीं, आपले विद्यमानें बोलणेंही नाहीं. यश रजपुतासि आलें. म्हणून श्रमी होऊन, पुढें सामोरा येऊन, रागें रागें राजियासि जोरानें आंवळोन धरून घडीभर भेटला. दिलेलखान म्हणजे मोठा बळकट. एका हत्तीचें बळ किंवा जास्तीच होईल. आणि हत्ती बराबरि खाणें. दररोज हत्ती खातो तेणेंप्रमाणें वजनें खाणें. शरीर तरि दुसरा हेडंब राक्षसच ! ऐसा थोर. त्याणें रागें भरून एक घटकाभर रागें, जोरानें राजियास आंवळून धरिलें. परंतु सरदार जोरावर, बळकट तैसाच. त्याणें खातरेस आणिलें नाहीं. मग भेटीची मिठी सुटून एकीकडे लोडाजवळ उभयतां बैसले. दुसरे बाजूस लोडाशीं सुभानसिंग बैसले. दिलेलखान कटारी जवळ करून, वर हात ठेवून बैसला. आणि

---

४५. फामिंदा=डौली, गर्विष्ट. ४६. 'केसास' पाठांतर. ४७. खस्त होतों=मरून जातों. ४८. गुमान=पर्वा, हिशेब. ४९. 'दुप्पट' पाठांतर.

क्रोधें करून सुभानसिंग यासि पुसिलें[५०] कीं " राजाबरोबरि तुम्ही आलां आहां ! " असें पुसिलें. तेव्हां मनामध्यें हा का रा धरून सुभानसिंग बोलिला जे, " खानजी, तुम्हांकडे राजे आले. आतां उद्यां तुम्हांस जे गड पाहिजे ते देऊं. तुम्हीं उतरून गोटास येणें. असा मिरजाराजियांचा हुकूम आहे." असें बोलिल्यावरि बहुत कष्टी जाहला जे, आपला मनोरथ सिद्धीस गेला नाहीं. " तुम्हीं साहेब* लोक आहां. तुमच्या हुकुमानें येऊं. परंतु हा किल्ला उदईक आपणास घेऊन देणें. निशाण चढवून येतों." असें बोलतां सुभानसिंग म्हणूं लागला कीं, " गड आपणाकडे आला, तुम्हीं चलावें." त्यावरून दिलेलखान उतरोन खासा गोटांत आला. चौकी किल्ल्यास ठेविली. राजियासि पानविडे देऊन रवाना केलें. " तुम्हीं मिळोन मिरजाराजियाजवळ जाणें; ते वडील आहेत; ते करतील त्यांत आपण आहों." [असें बोलला.]

असें बोलतांच राजे व सुभानसिंग मिरजाराजियाकडे आले. वर्तमान सांगितलें. मग जयसिंगांनीं व राजियांनीं एकपंक्ती भोजन केलें. राजियास राहावयास डेरा दिला. रात्रीं उभयतांचें बोलणें जालें. " किल्ले अवघे पादशाहास द्यावे आणि दिल्लीस चलावें." असें बोलतांच राजे म्हणूं लागले जे, " आपल्यापैकीं सत्तावीस गड देतों आणि आपण व आपला पुत्र संभाजी ऐसे पातशाहाचे भेटीस येतों. भेट करून इकडील दक्षणेच्या बादशाही इदलशाही व कुतुबशाही व निजामशाही वरि आपणास नामजाद[५१] करणें. तीन पादशाही फत्ते करूं. एक पादशाही निमाजशाही त्यांहीं फत्ते केलीच आहे. दोन पादशाही तुम्हांस घेऊन देतों," म्हणून बोलिले. मिरजाराजियांनीं कबूल केलें. आणि पुण्याहून कूच केलें. राजियांनीं संभाजीराजेही आणविले. सत्तावीस किल्ले त्यांस दिले. निशाणें चढविलीं. वरकड राजगड व कोट मोरोपंत पेशवे व निळोपंत

---

५०. "व सुभानसिंग यासि पुसिले कीं केव्हां आलां ? ते म्हणों लागले कीं, 'आतांच आलों. मिरजाराजियासि भेट झाली. तुमचे भेटीस आलों " म० प्रत. * साहेब=स्वामी, वरिष्ठ. ५१. नामजाद करणें=नेमणें.

मजमदार व नेताजी पालकर सरनोबत असे मातुश्रीच्या हवालें केले. आणि आपणही दिल्लीस जावें, पादशाहाची भेट घ्यावी असा करार केला. पुढें पादशाहास कळावें म्हणून जयसिंग राजियांनीं आपला वकील रवाना केला. त्याजबराबरि राजाचा जावा, त्यास सोनाजीपंत डबीर याचा मेहुणा रघुनाथपंत कोरडे यांस दिलें. हे उभयतां पुढें दिल्लीस रवाना केले. राजियांनीं अर्जदस्त पादशाहास दिली कीं, "आपण भेटीस येतों." म्हणून पत्र लिहून दिलें. याउपरि मिरजाराजियाबरोबरि आपली फौज घेऊन राजे विजापुराकडे चालले. मार्गे चालतां मिरजाराजे व शिवाजीराजे एका हवद्यांत बैसले. आणि चालिले. कुलू वजीर येऊन सलाम करीत. दिलेलखान जोहार न करी. निमित्य कीं राजे [व] ते एके जागां, आणि आपण जोहार कैसा करावा ? ये गोष्टीनें सलाम न करी. पुढें विजापुरासही सल्ला केलों.[५२] उपरि उभयतांनीं दिल्लीस जावें, त्यास मिरजा बोलिला जे, "पादशाह बहूत हुन्नरवंत[५३] आहे, बेइमान आहे. आम्हीं तुम्हीं बरोबरि गेल्यानें दगा दोघांसि केलियानें कसें करावें ? आपण मागाहून येतों. औरंगाबादेंत राहतों. तुम्हीं दिल्लीस जाणें. आपला पुत्र रामसिंग हुजूर आहे. तोही तोलदार, भिडेचा आहे. त्यांस सांगोन पाठवितों. त्याचे हातें भेट घेणें. सरंजाम करून दक्षणेस येणें. तुम्हीं दिल्लीहून निघालां म्हणजे आपण दिल्लीस जाऊं. तोंपर्यंत आपण बाहेर आहों. पादशाहास भेटल्यावर तो तुम्हांशीं बेइमानी न करी." म्हणवून तजवीज सांगून रामसिंगास पुढें पत्रें पाठऊन, ठीक करून, राजियासि रवाना केलें. राजियांनीं बरोबरि घेतले कारकून व हुजुरे तपशील:—

निराजी राऊजी शाहाणा १. त्रिंबकजी सोनदेव, सोनाजीपंताचे पुत्र, कलम १. माणको हरी सबनीस १. दत्ताजी त्रिंबक १. हिरोजी फरजंद १. राघोजी मित्रा १. दावलजी गाडगे १.

मावळे लोक १००० एक हजार, लष्कर[५४] ३००० तीन हजार.

---

५२. विजापूरकरांचे किल्ले सर करण्यांत शिवाजीनें यावेळीं फार मदत केली, त्याबद्दल औरंगजेबानें त्यास पत्रें लिहून त्याची तारीफ केली.
५३. हुन्नरवंत=युक्तिमान्. ५४. 'स्वार' पाठांतर.

येणें प्रमाणें. यां सहवर्तमान राजे राजगडास येऊन, सर्वांच्या भेटी घेऊन, सदहूप्रमाणें बरोबर घेऊन, राजे व पुत्र असे उभयतां मजल दरमजल दिल्लीस चालिले. पादशाहास राजे भेटीस येतात हें कळोन आपले कुल् फौजदार व महालमोकासे यांसि ताकीदपत्रें पाठविलीं कीं, "शिवाजी राजे मुलाजमतीस येतात. जे जागां मुक्कामास राहतील तेथील फौजदारांनीं येऊन भेटावें. दाणापाणी जो लागेल तो द्यावा. शाहाजादे यांचेप्रमाणें आदब[५५] चालवावी." ऐसे रोखे[५६] पाठविले. त्यावरून राजे मजलीस जात तेथें फौजदार[५७] भेटून दाणापाणी जो खर्च लागेल, तो द्यावा. असे दोन महिन्यांनीं दिल्लीस पावले.

राजे आले ही खबर पादशाहास समजून रामसिंग पुढें भेटीस पाठविले. रामसिंग येऊन भेटले. रघुनाथपंत कोरडे पहिले हेजीब पाठविले तेही येऊन भेटले. पादशाहाचें सर्व वर्तमान सांगितलें. बाह्यात्कार समाधान खुशाली सांगितली. "मनांत पादशाहाचें काय आहे न कळे," असें बोलिले. रामसिंग भेट घेऊन पादशाहापाशीं आले. वर्तमान सांगितलें. पादशाहांनीं एक हवेली जागा सचंतर शिवपुरा म्हणून वसवून [तेथें राजे] राहिले.[५८] मुहूर्त पाहून पादशाहाचे भेटीस चालिले. पादशाहांनीं सदर करून, पांच हत्यारें आपणाजवळ ठेवून, कंबरबस्ती करून, आंगांत जरीची[५९] कुडती घालून खासा तख्तीं बैसला. तैसेच तख्ताजवळ मोठे मोठे शूर मर्दाने व तख्ताचे आसपास दोन हजार माणूस उभे केले. तैसेच आमखास[६०] यामध्यें कुल् वजीर मुस्तेद करून उभे केले. मनांत कीं "शिवाजी सामान्य नाहीं, सैतान आहे. अफजलखान भेटीमध्यें मारिला. तैसाच उडोन[६१] तख्तावरि आला आणि आपणास दगा केला तरि काय करावें?" असें समजून मुस्तेदीनिशीं[६२] बसला. राजियासि

५५. अबाद=सन्मान. ५६. रोखे=पत्रें, हुकूम. ५७. 'ठाणेदार' पाठांतर. ५८. 'बादशाहांनीं हुकूम केला कीं शिवपुरा आहे तेथें एक हवेली देणें' पाठांतर. ५९. 'जिरे मु डी' पाठांतर. 'जिरेची' असें असतें तर बरें. जिरेह=कवच. ६०. आमखास=दरबारचा दिवाणखाना. ६१. 'उठोन', 'चालोन' पाठांतरें. ६२. 'खबरदारीनिशीं' पाठांतर.

भेटीस बोलाविलें. राजे व पुत्र संभाजीराजे व कारकून व हुजूर अगत्याअगत्य दहाजणं[६३] भेटीस रामसिंग घेऊन गेले. पादशाहाचीं नजर जहाली. पादशाहा बोलला जे, “ आवो शिवाजी राजे.[६४]” असें बोलतांच राजियांनीं तीन सलाम केले. मनांत भाव धरिला कीं, श्रीशंभु महादेव एक, दुसरा श्रीभवानी, तिसरा महाराज पिति-यास, ऐसे तीन सलाम केले. आणि उजवे बाजूस जसवंतसिंग महाराज नवकोट मारवाडचा राजा त्याचे शेजारीं खालतें उभें राहा-वयासाठीं हुकूम [पातशाहांनीं] केला. राजे व पुत्र उभे राहिले. रामसिंग यास पुसलें कीं, “ आपणावरते शेजारीं कोण ?” असें पुसिलें. त्यास रामसिंग बोलिला जे, “ महाराज जसवंतसिंग.” असें ऐकतांच राजा क्रोधयुक्त होऊन बोलिला कीं, “ जसवंतसिंगा-सारखा उमराव ! याच्या पाठी माझ्या लष्करांनीं पाहिल्या असतील. याचे खालें आपण उभें राहावें म्हणजे काय ?” असें क्रोधें बोलून रामसिंगाची कटार मांजेची[६५] घेऊन महाराजा यास मारितों म्हणवून कटार मागूं लागले. मग रामसिंग “ धीर धरणें” म्हणून बोलूं लागले. शब्दाशब्दी होतांच पादशाहास कळलें. पादशाहा म्हणूं लागले कीं, “ काय जहालें ?” रामसिंग बोलिला कीं, “ जंगली वाघ हयवान, त्यास गर्मी जाहला. कांहीं करीणा जहाला.” असें बोलतांच पादशाहाचे मनांत शंका उत्पन्न जाहली. काय होईल तें न कळे. म्हणून रामसिंगास पादशाहा बोलिले कीं, “ राजियास घेऊन डेरियास जाणें. उद्यांसाच्यां सावकाश मुलाखत होईल.” असें बोलतांच राजे व राजपुत्र व रामसिंग राजियाचे लोक देखील हवेलीस गेले. राजा बाहेर गेल्यावरि पादशाह संतोष जहाला. आणि “ मोठा अनर्थ चुकला. शिवाजीची व आमची नजर[६६] जाहली होती,” ऐसें बोलून राहिले.

राजे डेरियास गेलियावरि रामसिंग व आपण बैसोन बोलिले जे, “कोण पादशाहा ! मी शिवाजी, मजला जसवंता खालतें उभें करावें !

---

६३. ‘खासे खासे पन्नास असामी’ पाठांतर. ६४. “शिवाजीराजा आवोजी”, “हा शिवाजीराजा कीं काय?” पाठांतरें. ६५. माजेची = कंबरेची. ६६. “शिवाजीची डहूळ नदर झाली होती.” म० प्रत.

करीणा[६७] कांहीं पादशाहास समजत नाहीं," ऐसें बोलिले. रामसिंग बोलिला जे, "तुम्हीं भेटीस येऊं नये. आले तरि रस रंग राखून निघून जाणें. तुम्ही येथून सुखरूप गेलेत म्हणजे आम्हांस मोठी जोड[६८] जहाली." असें बोलून रामसिंग आपले हवेलीस गेले.

राजियांनीं आपले कारकून हुजुरे व रघुनाथपंत कोरडे यांसि बोलावून आणून विचार केला, "पुढें तजवीज काय करावी ! पादशाहाची मजलस[६९] कळली. तेथून यश पावून निरोप घेऊन कैसें जावें ! पादशाहाजवळ कांहीं एक कार्य कबूल करून गेलियाविना पादशाहा निरोप देत नाहीं." [मग] रघुनाथपंत कोरडे यांस सांगोन पाठविलें कीं, "तुम्हीं पादशहास उद्यां जाऊन अर्ज करणें कीं, 'स्वामीशीं आमचा दुसरा विचार नाहीं. आपण निखालिस[७०] आपले पुत्र घेऊन देखील भेटीस आलों. सेवका जवळोन चाकरी घ्यावी. दक्षणेस कुल् अदलशाई व कुल् कुतुबशाई दोनी पातशाही घेऊन हजरतीस[७१] देतों. वरकड सुभे रवाना करतां त्यांची कामगिरी पाहणें आणि आपली कामगिरी पाहणें.' ऐसें कितीएक गोष्टी बोलून एकांतीं घुसलखानियांत भेटीस बोलाविलें [म्हणजे] भेटी घेऊन कित्येक मजकूर बोलूं, म्हणून अर्ज करणें," म्हणून सांगितलें, त्याजवरून रघुनाथपंत कोरडे दुसरे दिवशीं पादशाहाजवळ जाऊन येणेंप्रमाणें करीणा लिहून पाठविला. पातशहानें रोखा वाचून चित्तांत विकल्प धरिला. आणि पत्राचे पाठीशीं जाब लिहिला कीं, "सबुरी करणें. तुमच्या मुद्यामाफक करूं," असा जाब लिहिला. त्यांणीं येऊन राजियासि सांगितलें कीं, सबुरी करणें. तेव्हां विकल्प आहे, दिलखुलाशानें जाब दिला नाहीं, असा तर्क राजियांनीं केला.

तेच दिवशीं शास्तखानानें जाफरखान दिवाण, पूर्वील पादशाहाचे वेळेसही त्यास दिवाणगिरी चालत होती, परंतु मुतालिकाचे ह्मनून कारभार होता, ऐसे त्या जाफरखानास सांगून पाठविलें कीं, "शिवाजी मोठा दगेखोर आहे. विद्यावंत असे. आपल्या गोटांत

६७. करीणा=हकिकत; व्यवहार ? ६८. जोड=लाभ. ६९. 'मसलत' पाठांतर. ७०. निखालस=विश्वासपूर्वक, मनांत कपट न धरितां. ७१. हजरत=हुजूर, चरणाशीं.

शिरला तेव्हां चाळीस गज जमीन उडाला आणि बाडांत शिरला. असा पादशाहांनीं भेटीस नेऊं नये. नेला तरि चाळीस पन्नास गज जमीन उडोन दगा देईल." असें सांगून पाठविलें. त्याजवरून जाफरखानानें पादशाहास हें वर्तमान जाहीर केलें. पादशाहा मनांत खांचून त्यानें खरें मानलें. बळकट मनांत विकल्प धरिलो[६९].

दुसरे दिवशीं राजे यांस कळलें कीं, जाफरखान दिवाणानें आपला गिल्ला पादशाहाजवळ केला. असें कळोन रघुनाथपंत कोरडे यांस जाफरखानाकडे पाठविलें कीं, "आपले भेटीस येतों." म्हणून पाठविलें. त्यानें बहूत वेळ मनांत तजवीज करून 'बरें, येऊं द्या' म्हणोन सांगितलें. त्यावरून राजे जाफरखानाचे भेटीस गेले. सन्मान बहूत केला. कित्येक आपले सरंजामाविशीं सांगितलें, परंतु त्याचे मनांत आलें नाहीं. बाहेर 'बहूत बरें' म्हणून बोलिला. जाफरखानाची बायको ती शास्तखानाची बहीण; तिनें खानास आंतोन सांगून पाठविलें कीं, "शास्तखानाचीं बोटें तुटलीं. अफजलखान मारिला. तसे तुम्हांसही शिवाजी मारील. त्यास लवकर निरोप देणें." मग राजास वस्त्रें देऊन निरोप दिला. "पादशाहास अर्ज करून सरंजाम करवितों," ऐसें बोलिला. मग राजे डेरियास आले. "जाफरखानही दिलखुलाशानें[७०] बोलिला नाहीं. बरें, श्री करील तें खरें," म्हणून बोलून राहिले.

दुसरे दिवशीं पादशाहा यांणीं राजापाशीं ५००० स्वार व पायदळ पोलादखान कोतवाल यास [नेमून] हुकूम केला कीं, "तूं राजाच्या डेऱ्या भोंवतीं चौकी देऊन खबरदारीनें राहाणें." त्यावरून कोतवाल येऊन डेरा ठोकून राहिला. मग राजे घाबरे झाले. कष्टी होऊं लागले. संभाजीराजे यांस पोटाशीं धरून बहूत खेद केला.

---

६९. येथपासून 'प्रतापगड' प्रतीचे पांच बंद (१२१–१२५) गाहाळ झाले आहेत. मधील मजकूर 'सातारा' व 'खटाव' प्रतींवरून घेतला आहे. 'खटाव' प्रत ही थोडे दिवसांपूर्वीं आमचे कडे आली. हींत शिवाजीची दिल्लीहून सुटका होईपर्यंत वृत्तांत आहे. ७०. दिलखुलासा=साफ मन, निष्कपट मन.

निराजीपंत व दत्ताजीपंत व त्रिंबकपंत यांणीं बहुतां प्रकारें समाधा
केलें. तेव्हां राजे बोलिले जे, "आतां काय हुन्नर करावा ?"
असा विचार करितां रात्र झाली मग श्रीभवानी स्वप्नांत येऊ
साक्षात्कार झाला कीं, "कांहीं चिंता न करणें. येथून तुजला स
शत्रूंस भूल घालून, मोहनास्त्र घालून, पुत्रासहवर्तमान घेऊन जातें
चिंता न करणें," म्हणोन अभय झालें. मग जागृत होऊन आप
विषयी लोकांस सांगितलें आणि समाधान मानिलें.

दुसरे दिवशीं नाना जिन्नस मेवा खरेदी करून आणविला. आणि
वेळूचे पेटारे आणवून १० पेटारे मेवा भरिला. एका पेटाऱ्यास दोघे
दोघे र लावून, मध्यें लाकूड घालून मेवा वजिरांस पाठविला
चौकीच्या लोकांनीं पुसलें कीं, पेटारे कोणाचे ? कोठें जातात ?
मजुरांनीं उत्तर दिलें कीं, "राजे यांणीं चौघां वजिरांस मेव
पाठविला आहे." त्यांणीं एक दोन उघडून पाहिले तों मेव
खरा. मग जाऊं दिले. असा राबता[७१] रोज लाविला. मग आठ च
रोजांनीं आपले स्वार व कित्येक कारकून लोक यांसही 'पळणें,'
म्हणून सांगून पाठविलें. मग ते कुल्[७२] पळाले.

मग एके दिवशीं राजे व राजपुत्र एकेचे[७३] पेटाऱ्यांत बसले. पुढे
मागें पेटारे करून मध्यें पेटियांत बसून चालिले. ते वेळीं आपल
साज सर्व उतरून, हिरोजी फरजंद यास घालून, आपले पलंगावरि
निजविला. हात मात्र त्याचा उघडा बाहेर दिसूं दिला. आण
शेला पांघरून निजविला. आणि एक पोरगा रगडावयास ठेविला
जवळील कारकून होते[७४] त्यांस अगोदर दिल्लीपलीकडे तीन कोसां
वर एक गांव होता तेथें ठिकाण करून पुढें रवाना केले होते. आणि
आपण उभयतां पेटारियांत बसून निघोन चालिले. चौकीचे लोक
होते त्यांनीं एक दोन पुढील पेटारे उघडून पाहोन वरकड पेटारे न
उघडितां जाऊं दिले. शहराबाहेर दोन कोसांवरि जाऊन, पेटा
टाकून, पायउतारा होऊन, कारकून ज्या गांवीं होते त्या गांवास गेले
कारकून बराबरि घेतले. अवघियांनीं रानांत बसून विचार केल

७१. राबता=परिपाठ. ७२. कुल्=सर्व. ७३. "दोन पेटाऱ्यांत दोघे"
पाठांतर. ७४. "न होते" येथपासून प्र० गड प्रतीचा १२६ वॉं बंद सुरू

कीं, " आतां जरि नीट आपले देशास जातों तरि तिकडे लाग करून फौजा धावतील. तिकडे जाऊं नये. दिल्लीपलीकडे जावें. वाराणशीकडे जावें." असें करून राजे व संभाजीराजे व निराजी राऊजी व दत्ताजी त्रिंबक व राघो मित्रा मराठा ऐसे निघोन चालिले. वरकडांस मनास मानेल तिकडे जाणें, म्हणून सांगितलें. आपण व राजपुत्र व इतर लोक कारकून ऐसे वाराणशीकडे आंगास राखा लावून, फकिराचें सोंग घेऊन मथुरेकडे गेले.

मागें दिल्लीमध्यें हिरोजी फरजंद पलंगावरि निजला होता. तो चार प्रहर रात्र व तीन प्रहर दिवस तैसाच निजला. चौकीचे पोलादखानाचे लोक कोठडींत येऊन पाहतात [तों] राजे शेला पांघरून निजले. पोर पाय रगडीत होता. पोरास लोक पुसतात कीं, " राजे आज फार वेळ निजले ? " पोर म्हणतो कीं, " शीर दुखतें." ऐसें पाहोन लोक जातात. तैसाच तीन प्रहर दिवस हिरोजी निजला होता. तों प्रहर दिवस असतां हिरोजी उठोन, आपलीं पांघुरणें चोळणा मुंडासें घालून, पोर बरोबरि घेऊन, बाहेर आला. चौकीदारांनीं पुसिलें त्यांस हिरोजीनें सांगितलें कीं, " शीर दुखतें, कोणी कोठडींत जाऊं लागेल त्यास मना करणें. आपण औषध घेऊन येतों," म्हणून चौकीदारांस सांगून दोघे बाहेर गेले. रामसिंगाचे गोटास जाऊन, त्यास एकांतीं वर्तमान सांगोन, आपण तेथून निघोन देशाचा मार्ग धरिला.

मग रामसिंग पादशाहाच्या दर्शनास गेला. पादशाहास अर्ज केला कीं, " शिवाजी आपले मार्फतीनें आला होता. त्यास पादशाहानें चौकी आलाहिदा दिली. आपणाकडे कांहीं इलाखा नाहीं." पादशाहा बोलिले कीं, " तुम्हांसि त्याचा इलाखा नाहीं. पादशाही

७५. शिवाजी दिल्लीस न जातां आग्रा येथें गेला होता, तेथेंच औरंगजेबाचा मुक्काम होता, असा पुरावा अलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे. आग्रा येथून मथुरेस जाणें शिवाजीस अनुकूल होतें; दिल्लीहून मथुरेकडे गेला असता तर तो पाठलाग करणारांस सांपडण्याचा संभव जास्त होता. 'दिल्लीस गेला' हा मराठी बखरकारांचा व ग्रांट डफ साहेबांचाही गैरसमज झाला असें म्हणावें लागतें. ह्या पृष्ठावरील पहिलीं दोन वाक्येंही चिंतनीय आहेत. ७६. "दोन प्रहरां उपरांत" म० प्रत. ७७. "सौदा" पाठांतर. ७८. इलाखा = संबंध.

बंदा[७९] त्यास पादशाहा सर्फराजी[८०] करतील. तुम्ही त्याचे दरम्यान नाहीं."[८१] असें बोलल्यावर रामसिंगांनीं तसलीम[८२] करून डेरियास आले.

नऊ तास दिवस आला. नववे तासा चौकीचे लोक म्हणत होते कीं, "आज माणसाचा राबता नाहीं. राजा श्रमी[८३] जहाला आहे म्हणून चाकर सांगतात. त्याजवर कोणी जात येत नाहीं, काय वर्तमान ! " म्हणून कोठडींत पाहावयासि गेला तों पलंगावरि कोणी नाहीं. राजा पळाला ऐसें जहालें. हें देखोन पोलादखानानें पादशाहाजवळ वर्तमान सांगितलें कीं, "राजा कोठडींत होता. वरचेवर जाऊन पाहात असतां एकाएकीं गईब[८४] जहाला. पळाला किंवा जमिनीमध्यें घुसला कीं अस्मानामध्यें गेला, हें न कळे. आम्ही जवळच आहों. देखत देखत नाहींसा झाला. काय हुन्नर जहाला नकळे." ऐसें जाऊन सांगतांच पादशाहास आश्चर्य वाटून बहूत तजविजींत[८५] पडला. आणि कुलू फौजांत ताकीद करून चौतर्फा अष्ट दिशेस दोन लाख साठ हजार स्वार शोधावयास रवाना केले. त्यास सांगितलें कीं, "शिवाजी हुन्नरवंत आहे. एकादा वेष धरून जात असेल. तरि तुम्ही जंगम, जोगी, संन्यासी, तापसी, बैरागी नानकपंथी, गोरखपंथी, फकीर, ब्राह्मण, कंगाल, ब्रह्मचारी, परमहंसी, वेडीं नानापरींचीं सोंगें शोध करून, राजा ओळखून, कैद करून आणणें." अशी इशारती सांगोन रवाना केले. फौजा चोहोंकडे स्वार जहाल्या. आणि पादशाहांनीं मनांत शंका धरिली कीं, "राजा शहरांत कोठें दडून राहिला असेल. आणि रात्रीस आपणास दगा करील." म्हणून तजवीज करून, बहूत सावध चौकी पहारा ठेवून जागेच पलंगावर राहून बैसले. लोक कंबरबस्ती करुन रात्रंदिवस जवळ ठेविले. ये जातीनें राहूं लागले.

पुढें राजे व राजपुत्र मजल दरमजल चालोन मथुरेस गेले. मथुरेमध्यें ओळखीचे माणूस शोधितां कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजी-

---

७९. बंदा=(गुलाम) नोकर. ८०. सर्फराजी=पोषाख, सन्मान. ८१. तुम्ही त्याचे दरम्यान नाही=तुम्हांकडे त्याचें कांहीं नाहीं. ८२. तसलीम=सलाम, मुजरा. ८३. 'जहमत', 'काहला' पाठांतरें. ८४. गइब, गैब=गुप्त, नाहींसा. ८५. तजवीज=विचार, चिंता.

पंत हे त्रिवर्ग बंधु ब्राह्मण, मोरोपंत पेशवे यांचे मेहुणे, त्यांस निराजीपंत ओळखीत होते. त्यांणीं जाऊन, त्यांची भेट घेऊन, वर्तमान सांगितलें. त्यांणीं धैर्य धरून कबूल केलें. त्याजवर त्यांचे घरीं संभाजी राजे पुत्र ठेविले कीं, "आपण देशास आपल्या राज्यांत जाऊन पावलों म्हणून तुम्हांस पत्र व जासूद पाठवितों. तुम्हीं राजपुत्रास घेऊन देशास सर्व बंधु आपल्या कुटुंबानिशीं येणें. तुमचें सर्व प्रकारें चालवूं. ऊर्जित करून बक्षीस देऊं." असें सांगोन राजपुत्रास ठेविलें, आणि त्यांचा एक बंधु कृष्णाजीपंत समागमें घेऊन वाराणशीस गेले. "गया प्रयागीं यात्रा तुमचे ओळखीनें तुम्हीं आपल्यास करून देणें," म्हणून सांगून, त्यास बरोबर घेऊन, वाराणशीस आले. तेथें गुप्तरूपें स्नान करून, श्रीविश्वेश्वर दर्शन करून प्रयाग स्नान केलें व गयावर्जन केलें. तेथें कर्जही उदंड घेऊन धर्मही केला. पुढें देशास आपले राज्यांत यावें असें केलें. नीट वाटे यावें तरि पादशाहाच्या फौजा गेल्या त्या मार्गी जातां* नये. म्हणून विचार करून गोंडवणांतून भागानगर, विजापुरावरून राजगडास आले. मार्गी कित्येक जागां उदंड शोध पडला होता. अपाय होतां दगाच व्हावा असें झालें होतें. परंतु श्रीभवानीनें संरक्षून स्वस्तिक्षेम आणिलें. निराजीपंत व दत्ताजीपंत व राघोजी मराठा असे चौघे आले. राजगडास आलियावर थोर धर्म, मोठा महोच्छाव केला. साखरा वांटल्या. तोफांचे आवाज केले. मातुश्रीनें व कारकुनांनीं व लष्कर, गड, कोट, हशम, सर्वांनीं संतोष करून खुशाली केली.

पुढें सत्तावीस गड मोंगलांस दिले ते मागती घ्यावे ही तजवीज केली. मोरोपंत पेशवे व निळोपंत मजमदार व अंणाजीपंत सुरनीस यांसि सांगितलें कीं, "तुम्हीं राजकारण, यत्न करून किल्ले घ्यावे." आपण राजियांनीं मावळे लोकांस सांगितलें कीं, "गड घेणें." त्याजवरून तानाजी मालसुरा म्हणून हजारी मावळियांचा होता. त्यानें कबूल केलें कीं, 'कोंडाणा गड आपण घेतों." असें

* मागें पृष्ठ ५३, टीप ७५ पाहावी. ८६. 'प्रयाण' असें मूळांत आहे पण तो हस्तदोष असावा. ८७. मागें पृष्ठ ४६ पाहा.

लावून माळ लावून परकडे लोक देखील **तानाजी मालसुरा** चढून गडावरि तीनशें माणूस गेले. गडावरि **उदेभान रजपूत** होता. त्यास कळलें कीं, **गनिमाचे** लोक आले. ही खबर कळून कुळ **रजपूत** कंबरबस्ता होऊन, हातीं तोडा बार घेऊन, हिलाल चंद्रजोती लावून बाराशें माणूस तोफांची व तिरंदाज, बरचीवाले, पटाईत, सुऱ्या, आडहत्यारी ढाला चढवून चालोन आले. तेव्हां **मावळे** लोकांनीं '**श्री**महादेव ! ' असें स्मरण करून नीट फौजेवर **रजपुतांचे** चालून घेतलें. मोठें युद्ध एक प्रहर झालें. पांचशें **रजपूत** ठार झाले. चाळीस पन्नास **मावळे** ठार झाले. **उदेभान** किल्लेदार खासा त्यास व **तानाजी मालसुरा** सुभेदार यासि गांठ पडली. दोघे मोठे योद्धे, महाशूर, एक एकावर पडले. वार करीत चालले. **तानाजीचे** डावे हातची ढाल तुटली. दुसरी ढाल समयास आली नाहीं. मग **तानाजीनें** आपले डावे हाताची ढाल करून, त्याजवरि वोढें घेऊन, दोघे महारागास पेटले. मोठें युद्ध केलें. एकाचे हातें एक तुकडे होऊन फिरंगीच्या वारें पडले. दोघे ठार झाले. मग **सूर्याजी मालसुरा**, **तानाजीचा** भाऊ, यानें हिंमत धरून, कुळ लोक सांवरून, उरले **रजपूत** मारिलें. कित्येक **रजपूत** कडे उडोन पळोन मेले. असें बाराशें माणूस मारिले. किल्ला काबीज केला. आणि गडावर पागेचे खण होते त्यांस आग लाविली. त्याचा उजेड **राजियांनीं राजगडाहून** पाहिला आणि बोलले कीं, "गड घेतला. फत्ते झाली !" असें जहालें. तों जासूद दुसरे दिवशीं वर्तमान घेऊन आला कीं, "**तानाजी मालसुरा** यांनीं मोठें युद्ध केलें. **उदेभान** किल्लेदार यास मारिलें आणि **तानाजी मालसुराही** पडला." असें सांगितलें. गड फत्ते केला, असें सांगतांच राजे म्हणूं लागले कीं, "एक गड घेतला, परंतु एक गड गेला !"

---

८८. देखील तानाजी मालुसरा = तानाजीसुद्धां, सह. ८९. तोफाची = तोफवाले, गोलंदाज. ९०. वोढ घेऊन = त्याजवर शत्रूचा मारा घेऊन.

असे तानाजीसाठीं बहूत कष्टी जहाले. पुढें गडावरि ठाणें घातलें. सूर्याजी मालसुरा भाऊ नांवांजून त्याचा सुभा त्यास सांगितला. धारकरी लोकांस बक्षिसें सोन्याचीं कडीं दिलीं. द्रव्य अपार दिलें. वस्त्रें जरी कुळ् लोकांस दिलीं. ये जातीनें प्रथम कोंडाणा घेतला. पुढें मोरोपंत पेशवे यांणीं व निळोपंतीं व अंणाजीपंतीं व मावळे यांणीं सव्वीस गड ऐसेच ख्यात करून चौ महिन्यांनीं घेतले. सह्यानें गड दिधले होते ते मागुती घेऊन आपलें राज्य करूं लागले.

राजगडास वाराणशी होऊन सुखरूप पावलियावरि मथुरेस माणसें व पत्रें पाठविलीं. त्याजवरून कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत या त्रिवर्गांनीं आपले कुटुंबासहित संभाजीराजियास जानवें धोत्रें नेसवून, आपला भाचा म्हणवून राजगडास आले आणि राजियासि भेटले. मग राजे पुत्रास भेटले. आनंद थोर जाहला, मोठा दानधर्म केला. आणि कृष्णाजीपंत त्रिवर्ग बंधूंस 'विश्वासराव' म्हणवून नांव किताब दिलें.[९१] लक्ष होन बक्षीस दिले. तिघां बंधूंस दहा हजार होन तैनात केली. मातबर लोकांत असामी घातली. मोकाशे महाल दिधले. नांवाजिलें. तसेच निराजीपंत हे बराबरि बहूत श्रम-साहस करून आले व दत्ताजीपंत बरोबरि होते व राघो मित्राही बरोबरि होता; त्यास निराजीपंत नीतिन्याय सर्व जाणते, चतुर चौकस निजामशाई ब्राह्मण, त्यांस न्यायाधिशी सरकारांतून सांगितली. जितकी राज्यांतील न्याय मनसुबी तितकी त्यानें करावी. त्यांचे पुत्र प्रल्हादपंत धाकटे बारा चौदा वर्षांचे होते. शाहाणा, बुद्धीचा देखोन त्यास लष्करची सबनिशीची मुतालकी सांगोन लष्करासमागमें सर-नौबताजवळ ठेविला. प्रल्हादपंत मोठे माणूस होतील, थोर भार घेतील, असें राजे बोलले. दत्ताजीपंतास हुद्दा काय सांगावा म्हणून तजवीज केली. तों गंगाजीपंत वाकनीस मृत्यु पावला. त्याची वाक-निसी दत्ताजीपंतास सांगितली. सरकारकुनामध्यें गणना केली. राघो मित्रा यासि हुजूर लोकांचा हवाला सांगितला. समागमें जे जे लोकीं श्रमसाहस केला त्यांस नांवाजिलें.

---

९१. तिघां भावांस 'मथुरे' असें उपनांवही पडलें, कारण ते 'मथुरे'हून आले होते.

पुढें राजियांनीं आपले पालखीबरोबरि चाखोट माणूस पाहून निवडक असामी ठेविले. चहूं पादशाहांचे आपण दावेदार, एखादे वेळेस प्रसंग पडतो, तेव्हां जवळ आहेत ते कार्यास येतील. असें जाणून मावळेलोकांत पाहाणी परीक्षा करून, निवडक माणूस पाहून, पतकें केलीं. त्यांचीं [नांवें] नांवनिशीवार.

१ शंभरलोक म्हणून नांव ठेविलें. १ साठलोक* म्हणून नांव ठेविलें.
१ चाळीसलोक म्हणून नांव ठेविलें. १ तीसलोक म्हणून नांव ठेविलें.
१ वीसलोक म्हणून नांव ठेविलें. कलम १.

येणेंप्रमाणें पतकापतकांचीं नांवें ठेविलीं. मावळ्यामावळ्यांमध्यें लोक उत्तम निवडला. निवडक भरती करून चार पतकें मिळून दोन हजार माणूस ठेविले. त्यांत कांहीं बंदुखी, कांहीं विटेकरी, वरकड आडहत्यारी, फिरंग असे माणूस सजले. तितके माणसांस साज करून दिले. डोईस मंदील, आंगास सखलादी ‡ फतू, दोहीं हातीं दोन सोन्याचीं कडीं, कोणास रुप्याचीं कडीं, तरवारांस अंबनाळ[१२] तैनाळ सोनेरुप्याचे, बंदुकीस कट रुप्याचे व विटियांसि कट तैसेच, कानास जोडी कुडक्यांची, येणेंप्रमाणें अवघे लोकांस साज सरकार निसबतीनें देऊन लोक सजविले. अवघ्यांचे एकच साज. मर्दानी म्हणावे तरि एकापेक्षां एक अधिक. अशी परीक्षा करून हमेशा २००० मावळे लोक पालखीबरोबर जवळ असावे. तसेच त्यांस तैनाती सरदार हजारी हशमांत केले. त्याप्रमाणें जुमलेदार प्रमाण केले. आणि दोन अडीच हजार माणूस हशम केला. रहस्तां[१३] असावें. चालते वेळेस पालखीबरोबरि चौतर्फा चालत असावें. ये जातीनें लोक ठेविले.

त्यावरि पनाळा किल्ला अदलशाईचा, तेथें भेद करून गड घेतला. राजे गडावरि राहिले. मग विजापुराहून शिद्दी जोर वजीर, वीस

---

* ह्या मावळ्यांच्या निरनिराळ्या टोळ्या राजरक्षणासाठीं 'बॉडी गार्ड' सारख्या होत्या. मागें पृष्ठ ४३ ओळी ९,१२,१३ पाहा. तेथें 'साठी लोक' मुरार बाजीच्या हल्ल्यांत पतन पावले. ते शिवाजीनें त्याच्या मदतीस मुद्दाम पाठविले होते असें दिसतें. ‡ फतू=पान्थकंचुक, प्रवाशाचा डगला. १२. अबनाळ, तैनाळ (तहनाळ)=म्यानाच्या वरील बाजूचें अडकावण, व खालच्या बाजूचें अडकावण. १३. रहस्तां ? रस्त्यावर. मार्गीं ?

हजार स्वार. [यांणें] राजियासि वेढा घातला. गड नवाच घेतला होता, सामान करून मजबुती करावयासि अवकाश जाहला नाहीं. परंतु गड बरा भांडविला. नेताजी पालकर सरनोबत राजियाचा त्यास पत्रें जासूद पाठविले कीं, " तुम्हीं लष्कर घेऊन उपराळ्यास येणें आणि शिद्दी जोर यास मारून चालवणें." म्हणून पत्रें पाठविलीं. त्यास लष्कर दूर लांबलें. समयास यावयासि फावलें नाहीं, आणि गडावर समान नाहीं. मग राजियांनीं विचार केला आणि गड शिद्दी जोरास दिला. आपण उतरोन आले. गड शिद्दी जोरांनीं घेऊन आपलें ठाणें [९४] बैसविलें.

मग राजियांनीं नेताजी पालकर यास बोलावून आणिला आणि "समयास कैसा पावला नाहींस?" म्हणून शब्द लावून, सरनोबती दूर करून, राजगडचा सरनोबत कडताजी गुजर म्हणून होता, त्याचें नांव दूर करून, प्रतापराव नांव ठेविलें आणि सरनोबती दिधली. प्रतापरावांनीं सेनापती करीत असतां शाहाण्णव कुळींचे मराठे चारी पादशाहींत जे होते व मुलखांत जे जे होते ते कुल मिळविले. पागेस घोडीं खरेदी केलीं. पागा सजीत चालिले व शिलेदार मिळवीत चालिले. असा जमाव पोक्त केला. चहूं पादशाईंत दांवा [९५] लाविला.

राजे दिल्लीहून पळोन आपल्या देशास पितापुत्र सुखरूप आले. येऊन चहूं महिन्यांत सत्तावीस गड घेतले. मोठी ख्यात केली. हें औरंगजेबास कळोन मनांत चिंतातूर झाला. तेव्हां शाहाअलम [९६], वडील पुत्र, यास पादशाहांनीं कित्येक विचार राजकारण सांगून त्यासि फौजेनिशीं रवाना केलें. शाहाजादियास सांगितलें कीं, "जोरावारीनें शिवाजी हातास लागत नाहीं. तुम्हीं जाऊन औरंगाबादेस राहणें आणि सल्ला मामला राजियासि करून त्याचें सख्य करणें. आणि भेटी न ये तरि मुलाज माफ करणें. आणि दौलत त्याचे नांवें

---

९४. शिद्दी जोहाराचा पन्हाळ्यावर हल्ला, शिवाजीचें पलायन, रस्तुम जुमान वगैरेंचा पराभव, हें सर्व मोंगलांशीं भांडण करण्याच्या पूर्वी म्हणजे १६६२ (सं० इ०) सालाच्या पूर्वी झालें. मागें पृष्ठ २७, टीप ५६ पाहा. ९५. दांवा लाविला=आपला हक्क सुरू केला, अंमल बसविला. ९६. महंमद मुअज्जम.

तो मजल दरमजल औरंगाबादेस येऊन राहिला आणि राजियाकडे पत्रें, जासूद, हलकारे, हेजीब, पाठविले. ते राजगडास दाखल जाहले. शाहाजादियाचीं पत्रें दिलीं. तीं वाचून पाहिलीं. तेथें लिहिलें होतें जे, "सल्ला करून तुम्हीं आम्हीं एक व्हावें." असें लिहून पाठविले. त्यावरि राजे बहूत संतुष्ट होऊन रघुनाथपंत कोरडे यांस औरंगाबादेस पाठविलें. कित्येक जडजवाहीर वस्त्रेंही शाहास पाठविलीं. रघुनाथपंतीं जाऊन भेट घेतली. शाहानें बहूत सन्मान केला. एकांतीं कित्येक गोष्टी बोलिला कीं, "राजे व आपण भाऊ, तुम्हीं व आम्ही एक विचारें राहून तुम्हीं भेटीसही येणें. तुमचे पुत्राचे नांवें दौलत देतों. एक सरदार फौज चाकरीस देणें व एक ब्राह्मण मातबर देणें. मोकासा देऊन चालवूं. तुम्हीं पातशाहीं रुजवातीनें असणें." संभाजी राजाचे नांवें हप्तहजारी दौलत द्यावी, पंधरा लक्ष होनांचा मुलूख वऱ्हाड व खानदेश द्यावा, असें केलें. उत्तम भूषणें वस्त्रें देऊन रवाना केलें.

ते परतून राजाच्या दर्शनास आले. भेट झाली. शाहाजादियाचे अलंकार, वस्त्रें, पत्रें दिलीं. दौलतीच्या गोष्टी सांगितल्या. सर्व भावार्थ कळलियावरि राजियांनीं विचार केला कीं, "आपणास एक विजापुरचे पातशाहीशीं दावा, भागानगरकरांशीं दावा व मोंगलाशीं दावा; असे तीन दावे सोसवत नाहींत. आपलें राज्य नवें. त्याहीमध्यें दोन तीन चपेटे[१७] होऊन हलाखी झाली आहे. त्यास एक शत्रु तरी मित्र करावा आणि दोन वर्षें बळ धरून सांवरावें. मग पुढें जें कर्तव्य तें करावें." असा विचार करून, मोंगलाशीं सल्ला करावा हा विचार करून, फौज प्रतापराऊ सरनोबत याबराबरि पांच हजार स्वार देऊन, समागमें निराजीपंत सरकारकून दिधले.

---

१७. चपेटा=ठोकर.

व मोरोपंत पेशवे व मजमदार व सुरनीस यांचे मुतालीक दिले. प्रल्हादपंत, निराजीपंताचे पुत्र, यांस लष्करची सबनिशी दिधली. मुलूख मोकासा देतील त्यास सुभेदार राउजी सोमनाथ कारकून करून दिधले. ऐसे रवाना केले. मोंगलाशीं सल्ला केला. संभाजी राजे यास दसहजारी कबूल करून निराजीपंत व प्रतापराव औरंगाबादेस गेले.

मग शाहानें बहूत सन्मानें भेट घेतली. सचंतर जागा दाखवून पुरा बैसविला. हत्ती, घोडे, जवाहीर, वस्त्रें सर्वांस दिधलीं. वऱ्हाड देश जागा जहागीर पंधरा लक्षांचा होनांचा दिधला. त्या मुलखांत राउजी सोमनाथ सरसुभेदार ठेविले. हुजूर वांटणीही दिली. टक्कापैका लोकांस बहूत पावला. खुशाल राहिले.

मग शाहाजादियानें दिल्लीस पादशाहास खबर लिहून पाठविली. त्यावरि पादशाहास कळतांच बहूत खुशाल झाला. आपला देश सुखरूप राहिला हा संतोष पादशाहास जाहला. असे दोन वर्षें फौज [सुद्धां] औरंगाबादेस होते. आणि इकडे राजास फुरसत जाहली. टक्कापैका मुलखांत मेळविला. कित्येक अदलशाही गड, कोट, देश कायीज केला. शाहाचा व राजियाचा घरोबा बहूत चालिला. परस्परें वस्ताभावा धाडूं लागले. याकरितां दिल्लीस औरंगजेबास शंका उत्पन्न झालीं कीं, "शाहाजादे व शिवाजी एक जाहले. एखादे वक्तीं फितवा होऊन आपणास दगा करतील." अशी कल्पना केली कीं, "आतां या उभयतांत कज्या वाढवावा." म्हणून शाहास लिहिलें कीं, "शिवाजी हरामी आहे. त्याचा सरदार प्रतापराव व निराजीपंत हे दोघे फौजेनिशीं आहेत. याकरितां त्यांस पतिजों नये. एकादे वक्तीं दौलताबादेस भेद करतील. तरि तुम्हीं त्या दोघांस कैद करणें. त्यांचीं घोडीं अवघीं तबेल्यास लावणें. येविषयीं रयात[1] न करणें," म्हणून लिहिलें. हें वर्तमान शाहाचा वकील पाद-

---

९८. औरंगाबादेस या काळच्या बहुतेक राजांच्या नांवाचे पुरे आहेत; उदाहरणार्थ 'जयसिंग पुरा', 'जसवंतसिंग पुरा', इ०. या पुऱ्यांमध्यें त्या त्या राजांचे कारभारी अद्यापही आहेत. ९९. पतिजणें=विश्वासणें. १. रयात=क्षमा, कसूर.

शाहाजवळ होता, त्यांनीं टाकोटाक इशारतीनें पुढें शाहास पाठविलें कीं, "येथें मजकूर असा जाहला असे." तुम्हीं हुशार राहणें.

असें वर्तमान पादशाहाजादे यांनीं निराजीपंतास एकांतीं बोलावून हें वर्तमान सांगितलें, आणि वस्त्रें अलंकार देऊन गुप्तरूपें निरोप दिधला कीं, "तुम्हीं उद्यां रात्रीचे कुल फौजेनिशीं उठून पळून राजियाकडे जाणें. तुमची बिशाद राहिली तर पावेल. पायदळ लोक बरोबरि ठेवणें. मागून वस्तभाव सावकाश नेणें. दोचौ रोजांत पादशाहाचे कागद येतील. मग तुम्हांस कैद करावें लागेल. याकरितां अगोदर निघून जाणें." असें सांगितलें. त्याजवरून निराजीपंत येऊन प्रतापराव यास व अवघे लोकांस सांगून दुसरे दिवशीं तयारी करून रात्रीस फौजेनिशीं निघोन गेले. तेच मजल दरमजल राजियाजवळ आले. भेटी जाहली. कित्येक खजीना व चित्रविचित्र वस्त्रें-भूषणें घेऊन आले. राजे खुशाल जाहले, आणि बोलिले कीं, "दोन वर्षें लष्करचें पोट भरलें. आणि शाहाजादा मित्र जोडला. ही बरी गोष्ट जाहली. आतां मोंगलाई मुलूख मारून खावयास वाव जाहला." असें बोलिले. मग औरंगाबादेस राजियाची फौज निघोन गेली.

यावरि आठा दिवशीं पादशाहाचीं पत्रें हुजूरचे लेख आले. वर्तमान कळलें. मग शाहा बोलिला कीं, "मराठे हरामजादे. आठ दिवस अगोदर पळाले. हजीर असते तरि कैद करतों," असें बोलिले. आणि दिल्लीस पादशाहास जाब लिहिला कीं, "हुकुमाप्रमाणें वर्तणूक करावी, परंतु मराठे आठ दिवस अगोदर पळाले, कैद करावयास विलंब नव्हता." म्हणून लिहून पाठविलें. त्याजवरून पादशाहास कळोन थक्क जहाला. "मराठे हरीफ बहुत आहेत," असें बोलिले. ये जातीचें वर्तमान झालें.

प्रतापरावाची व राजियाची भेट जाहली. पागा सजली. गनिमाची फौज आपले राज्यावर चालून आली त्यास मारून चालू [?] मोंगलदेश मारून धुंध उठविली. मग रांगणा किल्ला राजियाचा

२. विलंब=अवकाश. ३. हरीफ=लबाड, धूर्त.

होता, त्यास विजापुराहून रुस्तुम जमा वजीर सात आठ हजार लष्कर घेऊन गडास वेढा घातला. ते वक्तीं गडकरी यांनीं थोर भांडण केलें, व राजियांनीं लष्कर पाठवून उपराळा[४] करून रुस्तुम जमा मारून चालविला आणि गड रक्षिला. रुस्तुम जमा नामोहरम जाहल्यावर अबदुल करीम व बेलोलखान वजीर विजापूराहून बारा हजार जमाव स्वार घेऊन रांगणियास वेढा घातला. गडकरी यांणीं बहूत मारामारी केली व राजियांनींही लष्कर पाठवून बाहेरून उपराळा करून मारामारी केली. बेलोलखानाचा थोर वाखा[५] केला. आणि पाऊस पडला, झड लागली. पावसाळियांत कित्येक मेले. हत्ती, घोडे, उंटें मेलीं. लष्कर सडलें. अशी अवस्था जाहली. बेलोलखान जीव वांचवून पळोन गेला. गड सुखरूप राहिला. पुढें जितकीं शहरें मोंगलाईत होतीं ते जागां चार पांच माणसें वेषधारी करून पाळतीस ठेविलीं. पाळती घेऊन दोघे खबर सांगावयास यावे. दोघांनीं तेथें हुशार राहावें. मग लष्कर पाठवून हवेलिया, शहरें मारावीं. ही तजवीज केली.

तों इतक्यांत सुरतेहून पाळती बहिर्जी[६] जासूद आला कीं, "सुरत मारिल्यानें अगणित द्रव्य सांपडेल." असें सांगितलें. त्याजवरून राजियांनीं विचार केला, "लष्कर चाकरी-नकरी, काम मनाजोगें होणार नाहीं. याजकरितां, जावें तरि आपण खासा लष्कर घेऊन जावें." असा विचार केला. आणि मकाजी आनंदराव म्हणजे महाराज शाहाजी यांचा फरजंद[७] पाळलेला व वेंकाजी दत्तो ब्राह्मण मोठे लष्करी नामोशाचे सरदार हे महाराजांकडून सेवा सोडून राजियाकडे आले होते; त्यांस राजियांनीं नांवाजून पागेच्या पंचहजाऱ्या सांगितल्या. आणि प्रतापराव सरनौबत व वेंकाजी दत्तो व [मकाजी] आनंदराव व वरकड सरदार दहा हजार पागा व दहा हजार शिलेदार असे वीस हजार जमाव लष्कर, तसेच सात पांच हजार मावळे लोक निवडक व सरकारकून मोरोपंत पेशवे व

---

४. उफराळा=मदत, कुमक. ५. वाखा=हैराणगत. ६. बहिरजीचें आडनांव जाधव होतें. ७. फरजंद=मुलगा.

निळोपंत व अंणाजीपंत व दत्ताजीपंत व बाळ परभू चिटणीस असे बरोबर घेतले. कोळवणांतून नीट सुरतेस पांच गांव, सात गांव एक मजल करून एकाएकीं सुरतेस पावले. सुरतेचे लोक गैरहुशार होते, चढे घोड्यानिशीं सुरतेच्या दरवाज्याजवळ पेठेंत लष्कर शिरलें. मोंगलाचीही फौज पुढें आली. मोठी मारामारी जाहली. तांब्याकडील लोक बहूत मारिले. आणि सावकारांचे वाडे काबीज करून सोनें, रुपें, मोतीं, पोंवळें, माणीक, हिरे, पाच, गोमेदराज, वडूर्य, असे नवरत्नें, नाणें मोहोरा, पुतळ्या, इभ्राम्या, सतराम्या, असर्फ्या, होन, नाणें नाना जातींचें इतक्या जिनसांच्या धोकटिया भरल्या. कापड भांडें तांब्याचें वरकड हान [अन्य ?] जिन्नस यास हात लाविलाच नाहीं. असें शहर दोनै[११] दिवस अहोरात्र लुटिलें. उत्तम घोडे जितके युद्धांत व सावकारांच्या घरांत सांपडले तितके घेतले, आणि राजियांनीं विचार केला कीं, लौकर निघून जावें. असें करून कुल लष्करांतून निमे घोडीं भांडावयास लष्करी ठेविलीं. निमे घोडियावरि धोंगटिया मालाच्या घातल्या. पाईच्या लोकांस हमेण्यो[१२] करून त्यांजजवळ दिधल्या. अशी मुत्सेदी[१३] करून वोझीं घेऊन निघाले. सुरतेचा कोट घेतला नाहीं. अवकाश थोडा म्हणून शहर मारून चौलिले[१४]. ही खबर मोंगलांचे सुभेदार वीस उमराव व मोहबतखान व दाऊदखान असे सात गांवची दवड करून बराबर हजार स्वार एक एक सुभ्याबराबर चालून आले. त्यांनीं राजियास गांठलें. गनीम आला ऐशी खबर कळली. राजा खासा घोड्यावर बसून बख्तरें[१५] घुगी घालून, हातीं पट्टे चढवून, मालमत्ता घोडीं, पाईचे लोक पुढें

८. कोळवणांतून म्हणजे भीमाशंकर, जव्हार, रामनगर इ० मुलखांतून. ९. इभ्राम्या, सतराम्या, असर्फ्या हीं नानाप्रकारचीं सुवर्णाचीं नाणीं निरनिराळ्या बादशाहांचीं होत. १०. धोकटी, धोंगटी = दोन पुडांची पिशवी. ११. 'साहा दिवस' ग्रांट डफ. 'चार पांच दिवस' चिटणीस. १२. हमेणी = लांब पिशवी. १३. मुत्सदी = तयारी. १४. इंग्रजाच्या वखारीबद्दल येथें उल्लेख नाहीं. त्यांणीं यावेळीं आपला बचाव केला व कांहीं सावकारांचेंही आपल्या कोटांत संरक्षण केलें. कदाचित् शिवाजीस तितकी फुरसद सांपडली नसेल, असेंही म्हणतां येईल. १५. बख्तर = पोलादी कड्यांचें चिलखत. घुगी = शिरस्त्राण.

व आनंदराव वरकड सरदार पुढें होऊन मोठी कत्तल केली, आणि मोंगल मारून मुरदे पाडिले. दोन प्रहर युद्ध झालें. मराठे यांणीं शर्त केली. तीन हजार मोंगल मारिले. तीनं चार हजार घोडे पाडाव केले. दोन वजीर मोंगलाई सांपडले. असे फत्ते करून आले. तों पुढें उदाराम वजीर मोंगलांचा याचा लेंक जगजीवन [व] उदाराम [याची] बाईल रायबागीण[16] असे व सरदार पांच हजार मोंगल घेऊन उंबरें[17] खिंडीस आले. त्यांस मारून चालविलें. रायबागीण कोंडली. तिणें दांतीं तृण धरून लेंक राजियाची म्हणून बोलून कौल घेतला. मग तीस कौल देऊन अनात[18] करून सोडिली आणि माघारे राजे राजगडास आले.

मालमत्ता सुरतेची आकार करितां सर्व बिशात पांच क्रोड[19] होनांची आणली. चार हजार घोडीं आणिलीं, ती पागा केली. पागेस खूण चौकटीचा डाग घोड्याचे उजवे टिरीवर देऊन, अशी ओळखण करून, पुढें ज्या ज्या मुलखांत अदलशाही निजामशाही गड होते तितके घेतले. कित्येक डोंगर बांके जागेंत होते ते गड वसविले. जागोजागां गांवावरि मुलखांत नूतन गड वसविले. गडाकारितां मुलूख जप्त होतो असें समजून गड बांधिले, व कोंकणांत कल्याण, भिवंडी, राजापूर पावेतों देश काबीज केला. काबीज करितां करितां जागां जागां पुंड पाळेगार होते व देशमुख होते, त्यांमध्यें जे युद्धास आले त्यांस मारून गर्दीस मेळविलें, आणि ज्यांनीं कौल घेतला, त्यांस यथायोग्य चालवून राखिलें. रेवदंडा, राजपुरी दर्या-

---

१६. रायबागीण ही माहूरची देशमुखीण. हिचा भ्रतार उदाराम एका लढाईंत पडला असतां ही पुढें होऊन, आपल्या लोकांस धीर देऊन जय पावली, म्हणून तीस 'रायबागीण' असा किताब बादशाहानें दिला होता. १७. 'उंदीरखिंडीस' पाठांतर. १८. अनात=अनाथ (?) १९. "साडेआठ कोट होनाची जागा आणिली" पाठांतर.

तैसेंच जहाजें पाणियांतील झालीं. समुद्रास पालाण[21] राजियांनीं घातलें. हा एक हात सजला. राजपूरी एक पाणियांत उरली, याकरितां अद्यापि निजामशाहाचें नांव चालतें. तें स्थळ हस्तगत करावें म्हणून राजियांनीं जागां जागां डोंगर पाहून गड वसविले कीं, येणें कडोन दर्या जेर आहे, आणि पाणियांतील राजे जेर होतील. असें जाणून कित्येक पाणियांतील डोंगर बांधून दर्यामध्यें गड बसविले. पाणियांतील म्हणजे केवळ जंजिरे असें करून गड जहाजें मेळवून दर्यास पालाण राजियांनीं घातलें. जोंवर पाणियांतील गड असतील तोंवर आपलें नांव चालेल, असा विचार करून अगणित गड जंजिरे जमिनीवर व पाणियांत वसविले. असें कर्म केलें.

त्याजवरि राजपुरीहून[22] कायसांवत म्हणोन पांच हजार फौजेनिशीं युद्धास आला. मोठें युद्ध होतां बहूत रणखंदल जालें-कायसावंत खासा व बाजी पासलकर महायोद्धा,—याच्या मिशा दंडायेवढ्या, यांस पीळ घालून वरि केशांच्या आधारें निंबें दोहींकडे दोन ठेवीत होता, असा शूरमर्द ठेविला—याशीं व त्याशीं खासाखाशी गांठ पडली. एकास एकांनीं पंचवीस जखमा करून ठार पडले. मग उभयतांकडील दळ आपले जागियास गेलें.

इतकियांत राजियाचे बाप शाहाजी महाराज बेंगरुळीं होते ते विजापुराकडे येत असतां एकाएकीं चित्रदुर्गांत *विलायतीमध्यें बोगेंदरी[23] गांवीं घोडियावरून पडून मृत्यु पावले. हें वर्तमान राजियास

---

२०. गुराब=एक प्रकारचें तारूं. २१. पालाण=पल्याण=खोगीर. २२. राजापुरीचा आणि सावंतांचा कांहीं संबंध नाहीं. 'राजापुराहून' असें असल्यास न कळे. पासिलकर यास वाडीच्या सावंतावर पाठविलें होतें. २३. "बोदेगिरगांवीं" पाठांतर. "तुंगभद्राकाठीं बसवापट्टन (बेदनूर-नजीक) शाहाजी १६६४ मध्यें मृत्यु पावला." ग्रांट डफ. * मुलूख, देश.

आणि मिरजा राजियांची भेट घेऊन दिल्लीस गेलों. पादशाहाची भेट घेऊन मागती आपल्या राज्यास आलों. मागती कित्येक गड घेतले व शहरें मारिलीं आणि पागा शिलेदार लष्कर चाळीस हजार केलें. असें पराक्रमाचें वर्तमान ऐकून महाराज संतुष्ट झाले. समाधान पत्रें आपणास वरचेवर येत होतीं. तैशींच अलंकार वस्त्रें पाठवीत होते. या उपरि त्यां मागें आपणास कोणी आतां वडील नाहीं!" म्हणून मोठा खेद केला. त्या उपरि मातुश्री अग्निप्रवेश करीत होती, तिचे मांडीवर बैसून, गळां मिठी घालून आण घालून राहविली. "आपला पुरुषार्थ पाहावयास कोणी नाहीं. तूं जाऊं नको." म्हणून मोठा यत्न करून राजियांनीं व सर्व थोर थोर लोकांनीं राहविली. असें वर्तमान झालें.

पुढें राजियास राजपुरीचे शिद्दी घरांत जैसा उंदीर तैसा शत्रु, यास कैसें जेर करावें म्हणून तजवीज पडली. तेव्हां रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांनीं आंगें अर्ज केला कीं, आपण शिद्दीवर स्वारी करितों. असें म्हणून सात पांच हजार मावळे खकम पाईचे घेऊन राजपुरीवरि चालिले. त्यांनीं जाऊन राजपुरी पावेतों तळें घोंसाळें कुळ देश मारून राजपुरी पावेतों सरद दरियाकिनारा मोकळा केला. शिद्दीच्या एक दोन फौजा आल्या त्या मारिल्या. तेव्हां राजपुरीकडून रघुनाथपंताशीं राजकारण करून सल्ला केला. देश थोडा बहुत मागून, पुढें सज्जन मनुष्य पाठवून, आणशफत देऊन रघुनाथपंतास भेटीस नेलें. भेट जाहली. सल्ल्याची बळकटी करून सख्य झालें. रघुनाथपंतास वस्त्रें घोडा दिधला. आपले देशास आले. पुढें काळानुसार रघुनाथपंत मृत्य पावले. त्या नंतर शिद्दीचें शैल तुटलें. यावरि हबशियांनीं बदल खाऊन देशास उपद्रव करूं लागले. मग राजियांनीं व्यंकाजी दत्तो फौजेनिशीं मजाद रवाना केले. त्यांनीं जाऊन त्याचा मुलूख मारून कळ्लें.

तलफ[२४] केला. मग शिद्दीनें आपले जातीचे हबशी लष्कर घोडेस्वार व हशम नामजाद त्र्यंकाजी दत्तोवर रवाना केले. यांशीं त्यांशीं युद्ध जालें. तीनशें हबशी त्र्यंकाजीपंतीं मारिले. घोडे पाडाव केले. त्र्यंकाजीपंतीं कस्त[२५] फार केली. बारा जखमा त्र्यंकाजीपंतास लागल्या. असा चौका[२६] बसवून आले. शिद्दीनें सल्ल्याचें नातें लाविलें होतें. परंतु राजियांनीं सल्ला केलाच नाहीं. त्याचे देशांत जागां जागां गड कोट नवेच बळावून राहिले. राजपुरी नजीक डोंगर बळाविला होता, तो घेऊन गड बांधून कुळ देश काबीज केला. ठाणीं ठेविलीं. मग त्याचा इलाज चालेना. पांच सात हजार हशम व सुभे ठेविले. असें केलें. मग राजपुरीस मुलूख नाहीं. दाणे कोठून यावे ! त्यास पाणियांतील जाहजें होतीं. तेणेंकरून वरकड मुलूख मारून, सामान आणून खाऊं लागले. त्यास राजियांनीं जहाजें पाणियांतील सजिलीं. गुराबा व तरांडीं व तारवें, गलबतें, शिबाडें, गुराबा, पगार[२७] अशीं नाना जातींचीं जहाजें करून दर्यासागर म्हणोन मुसलमान सुभेदार व मायनाईक म्हणोन भंडारी असे दोघे सुभेदार करून, दोनशें जहाजें एक सुभा, असें आरमार सजलें. त्यास व शिद्दीचे जहाजांस युद्ध होऊन शिद्दीचीं जहाजें पाडाव केलीं. युद्ध बहूत जाहलें. दर्यांत तरांडें फिरेना असें जालें. त्यावर हमेषा युद्ध करीत चालले. मग चोरून मारून हबशी सामान नेत होता. राजियाचीं जहाजें जागां जागां बंदरें शहरें मोंगलाई व फिरंगी व वलंदेज, इंग्रज, किलाताव ऐशा सत्तावीस पादशाहा पाणियांत आहेत त्यांचीं शहरें बेदनूर, सौंदें, श्रीरंगपट्टणें[२८] ऐशीं दर्या किनारे नाना शहरें मारून पोट भरीत चालले. जागां जागां युद्ध करीत मालमत्ता मेळवून आपलें पोट भरून राजियास रसद द्रव्यें जिन्नस आणून देऊं लागले. ये रितीनें सातशें जहाजें पाण्यांतील झालीं. समुद्रामध्येंही एक लष्कर झालें. हा एक बेत

---

२४. तलफ=जप्त. २५. कस्त=मेहनत. २६. चौका=जरब, धाक. २७. नौकाविशेष. २८. हीं ठिकाणें दर्याकिनारीं नाहींत हें सांगणें नको.

सजिला. पाण्यांतील एक राजपुरी[29] निजामशाही उरली. याकरितां अद्याप निजामशाहीचें[30] नांव चालतें.

तें स्थळ जेर करावें म्हणोन*, कोंकणांत कुडाळीं लखम सावंत देसाई म्हणोन पुंड होता, बारा हजार हशमानिशीं राहात असे. कुडाळ म्हणजे आदलशाही, त्यानें विजापुरास सांगून पाठविलें कीं, फौज घोडा राऊत हशम मेळवून आपण राजियावरि चालोन जातों आणि कोंकण सोडवितों. म्हणोन सांगोन पाठविलें. त्याजवरून विजापुरींहून खवासखान सरलष्कर, मोठा योद्धा, दहा हजार स्वारांनिशीं कुडाळास आला. लखम सावंत बारा हजार हशमांनिशीं सामील होऊन कोंकण सोडवीत चालले. इतकियांत राजास खबर कळून लष्कर व हशम निवड करून नीट चालून त्याजवर घेतलें. खवासखानास विजापुराहून मदतीस बाजी घोरपडे, दीड हजार स्वार, येत होते. घाट उतरोन कोंकणांत राहिले. त्याजवर राजियांनीं लष्कर पाठवून छापा घालून, बाजी घोरपडे कुळ भाऊबंद सहवर्तमान[31] बुडविले. बाराशें घोडीं पाडाव केलीं. मोठें युद्ध झालें. पुढें कुडाळावरि खवासखानावरि जावें, त्यासही यासारखें बुडवावें, तों त्यांनीं हें वर्तमान ऐकिलें. बाजी घोरपडे दीड हजार घोडे समवेत बुडविले. ही खबर ऐकून धास्त खाऊन घाटावर पळून गेला. नीट विजापुरास पावला. पुढें लखम सावंतावरि राजियांनीं नामजादी केली. त्याचीही फौज कित्येक मारिली. यावरि लखम सावंत कुडाळ प्रांत सोडून फिरंगणांत बाहेर देशांत पळाला. कुडाळ देश राजियांनीं काबीज केला. फिरंगी यास राजियाचा धाक, तेथें त्यास ठेवून घेववेना असें झालें. जागा कोठें नाहीं तेव्हां राजियांशीं राजकारण लावून पितांबर शेणवी मत्स्याहारी ब्राह्मण म्हणून कुडाळीं हेजीव पाठवून दिला.

---

२९. येथें राजपुरी = जंजिरा. ३०. ह्यावेळीं जंजिरेकर मोंगलांचे अंकित होते. निजामशाही मागेंच बुडाली होती. * मूळांत हें वाक्य अपुरेंच राहिलें आहे. ३१. शाहाजीस विश्वासघातानें धरून विजापुरास कोंडून ठेवणारा बाजी घोरपडा हाच. ह्याचा सूड घेशील तरच तूं माझा पुत्र खरा, असें शिवाजीस शाहाजीनें मागें लिहिलें होतें. त्याजवरून शिवाजीनें त्याचा ह्या प्रसंगीं सत्यानाश उडविला. पण हें मुधोळयेथेंच झालें. बाजी कोंकणांत आला नव्हता.

करून द्यावें असें केलें. वाडा हुडा बुरजांचा बांधूं नये. कुडाळीं राहावें. जमाव करूं नये. असें करून ठेविलें. त्याचे सरदार राम दळवी व तान सावंत यांस दशमांच्या हजारिया देऊन आपले आलाहिदा चाकर तिघे तीन जागां नामजाद ठेविले. पुनः लखम सावंताची व यांची भेट होऊं न दिली. असा कुडाळ देश कार्बाज केला. फोंड कोट इदलशाही होता. तेथें मोहबतखान राजबिंडा सरदार जबरदस्त होता. ते जागां वेढा घालून, सुरंग लावून हुडे बुरूज उडविले. फोंड घेतलें. मोहबतखानास कौल देऊन विजापुरास जावयास निरोप दिला. तेव्हां राजियाकडील सरदार इभ्रामखान मुसलमान मोठा धारकरी लष्करचा हजारी बरोबरि होता. त्यानें कष्ट मेहनत बहूत केली. फोंड घेऊन कडवाड[३२], शिवेश्वर, मिरज, अंकोलें, कदरें, सुपें, उडवें हे कोट कोंकणचे कुलू घेऊन गोकर्ण महाबळेश्वर वरघाट सुपें येथवर सरद लाविली; व गोंवियाचे फिरंगी यांस दबावून त्यांजवळून तोफा, नख्त, जडजवाहीर घेऊन, आपलेंसे करून, त्यास उदमास कौल देऊन आला. दरफ्ती [?] करावयासि निरोप दिला. असें कुलू कोंकण काबीज केलें.

पुढें बिदनुरीं शिवापा नाईक जंगम[३३] होता. त्याचें शहर बसनूर म्हणून थोर नामांकित होतें. दर्याकिनारा, येथें पालती पाठवून पालती आणून, वरघाटें जातां मार्ग नाहीं म्हणून पाणियांतील आपलीं जहाजें आणून सिद्ध करून, आपण राजा खासा जहाजांत बसून जाऊन बसनुरास एकाएकीं दिवस उगवावयासि गेले. शहरचे लोक बेहुशार होते. एकाएकीं जहाजांतून उतरले. शहर मारिलें. एक दिवस शहर लुटून फन्ना केलें. जैसी सुरत मारून मालमत्ता आणिली त्याप्रमाणें बसनूरची मत्ता अगणित माल जडजवाहीर कापडजिन्नस

---

३२. कडवाड=हल्लीं कारवार म्हणतात तें शहर व परगणा. ३३. जंगम= लिंगाईत.

कारंजियावरि तीन दिवस मुक्काम करून, कुलू शहरचे वाडे काबीज करून, मत्ता खणती लावून काढली. नक्त जडजवाहीर, सोनेंरूपें, उंच कापड असें घेऊन स्वारी करून चालिले. मोंगलांचे सुभे जागां जागां दिलेलखान व बाहादूरखान, एखलासखान व बेलोलखान व इंद्रमणी असे उमराव जागां जागां कोणी दहा हजार कोणी बारा हजार असे चौतर्फा चालून आले. त्यांशीं युद्ध करीत भांडत चालिले. मोठें मोठें झुंज करून मोंगल मारून, गर्दीस मेळवून, हत्ती घोडे उंट मालमत्ता पाडाव करून आणिली. आणि कुलू गनिमाचे वजीर माघारे नामोहरम होऊन गेले. राजे आपले फौजेनिशीं सुखरूप देशास आले. पाठीवर दिलेलखान बारा हजार स्वारांनिशीं दहा बारा गांवें अंतरानें भीमातीर पावेतों आला. मग राजे राजगडास [गेले.] मालमत्ता संख्या पाहतां सात कोडींचा आकार झाला.

पुढें रायरीगड[३६] अदलशाही होता तो घेतला. राजा खासा जाऊन पाहतां गड बहूत चखोट, चौतर्फा गडाचे कडे तासिल्याप्रमाणें, दीड

---

३४. हुबळी १६७३ सालीं लुटली. तेथें मुबलक दौलत सांपडली. हुबळीचें वर्तमान ऐकून बेदनूरकरानें शरण येऊन दरसाल करभार देण्याचें कबूल केलें. असें ग्रांट डफ म्हणतात. तेव्हां ही समुद्राच्या बाजूनें केलेली स्वारी "बार्सीलोर" याजवरील असावी. बिदनूर वरघाटीं आहे. बिसनूर दर्याकिनारीं असें वर लिहिलें आहे पण तें कोठें आहे ? ग्रांट डफचें बार्सी-लोर तरी कोठें आहे ? ३५. कारंजें हें १६७० च्या दिसेंबरांत प्रतापरावानें लुटिलें. ह्या स्वारींत विशेष गोष्ट ही झाली कीं, प्रतापरावानें सर्व खानदेशामध्यें प्रत्येक गांवचे पाटील कुलकर्ण्यांपासून सरकारी वसुलापैकीं चवथाई शिवाजीस देत जाऊं असे करार लिहून घेतले, व त्यांस आलेल्या चवथाई-बद्दल पावत्या देऊन, दरवर्षीं असें केल्यास लुटीचें भय तुम्हांस नाहीं इतकेंच नव्हे, तर तुमचें आम्हीं संरक्षण करीत जाऊं असेंही आश्वासन दिलें. ग्रांट डफ. ३६. रायरीस शिवाजीनें 'रायगड' असें नांव दिलें.

अठरा कारखाने[37] यांस वेगळाले महाल, व राणियांस महाल, तैशींच सरकारकुनांस[38] वेगळीं घरें व बाजार, पंच हजारियांस वेगळीं घरें व मातबर लोकांस घरें व गजशाळा व अश्वशाळा व उष्टरखाने, पालखी-महाल व वहिलीमहाल[39], कोठी, थटीमहालें[40] चुनेगच्ची चिरेबंदी बांधिले.

राजियास प्रथम स्त्री संभाजीराजियाची माता होती ती निवर्तली. त्याजवरि राजियांनीं सहा स्त्रिया केल्या. त्यांमध्यें मोहित्यांची ‡ कन्या सोईराबाई गरोदर होती. तीस पुत्र जाहला. तो पालथा उपजला. राजियास वर्तमान सांगितलें. राजे म्हणूं लागले कीं, "दिल्लीची पातशाई पालथी घालील." असें बोलिले. मगज्योतिषी म्हणों लागले कीं, "थोर राजा होईल. शिवाजी राजियाहून विशेष कीर्ति होईल." असें भविष्य केलें. मग राजियांनीं राजा[41] राम म्हणोन नांव ठेविलें. आणि बोलिले कीं, " राजाराम प्रजा सुखी राखील. आपणापेक्षां याचा पराक्रम होईल. नांवाची कीर्त बहूत होईल. आपलें नांव रक्षील तर एवढाच रक्षील." असें बोलिले, आणि दानधर्म बहूत केला.

पुढें मोरोपंत पेशवे यांनीं त्रिंबकगडापासून सालेरी किल्ल्या पावेतों किल्ले कित्येक घेतले. कितीएक नवे वसविले. असे चाळीस गड नवे कदीमें[42] त्यांणीं घेतले. कोळवण † काबीज केलें. रामनगर, *जवाहीर हा देश घेतला. त्या देशांतही गड वसविले. अशी ख्यात केली.

---

३७. हे कारखाने निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे प्रकारें दिलेले आढळतात. एके ठिकाणीं ते असे दिले आहेतः—खजीना—जामदारखाना—जिराईनखाना—पीलखाना—फरासखाना—तासेखाना—शिकारखाना—दारूखाना—उष्टारखाना—अबदारखाना—मुदपाक—नगारखाना—खलबतखाना—शरापखाना—शिलेखाना—तोफखाना—तालीमखाना—बंदीखाना ३८. सरकारकून = अष्ट प्रधान. ३९. वहिलीमहाल = रथशाला. ४०. थटीमहाल = गोशाला. ‡ 'शिरक्यांची' असें असावें. ४१. या पुत्राचा जन्म चैत्र शुद्ध ९ स झाला म्हणून 'राजा राम' असें नांव ठेविलें. ४२. कदीम = जुने. † कोळवण = कोळीवन = कोळ्यांचा मुलूख. * म्हणजे 'जव्हारचें राज्य.'

हें वर्तमान दिल्लीस पातशाहास सर्वही कळलें कीं, "सुरत मारिली, बसनूर मारिलें, बराणपूर, औरंगाबाद मारिली. सालेरी आदीकरून सर्व किल्ले घेतले. खानदेश, बागलाण, गुजरात, वऱ्हाड देश बांधीत चालिले." असें ऐकून बहूत कष्टी होऊन बोलिले कीं, "काय इलाज करावा ? लाख लाख घोड्यांचे सुभे रवाना केले ते बुडविले. नामोहरम होऊन आले. आतां कोण पाठवावें ? शाहाजादे पाठवावे तरि तिकडेच फितवियांत मिळून दिल्लीच घेतील. याकरितां कोणी पाठवावयास दिसत नाहीं. याउपरि आपण खासा कंबरबस्ती करून शिवाजीवर जावें, तर शास्ताखानाचा न्याय जालियास काय करावें ? याकरितां, शिवाजी जोंवर जिवंत तोंवर दिल्ली आपण सोडीत नाहीं." असा विचार केला, आणि इखलासखान म्हणजे केवळ शूर व बेलोलखान यांस बोलावून आणून वीस हजार स्वारांनिशीं सालेरीस रवाना केलें. सालेरी घेऊन फस्त करणें. तसें दिलेलखान यांस दहा हजार स्वारांनिशीं अहिवंत* [किल्यावर] रवाना केलें. दिलेलखान येऊन खळा-जवळ्यास लागले. गडकरी बरे भांडले. मोठें युद्ध झालें. गड हातास आला नाहीं. मोरोपंत पेशवे यांनीं उपराळियास मावळे लोक बारा हजार रवाना केले. त्यांनीं जाऊन छापे घातले. ऐसा घाबरा केला. रामाजी पांगेरा म्हणून हशमांचा हजारी [त्यानें] हजार लोकांनिशीं कणेरागड आहे त्याखालें दिलेलखानाशीं युद्ध केलें. हजार लोक थोडे देखून दिलेलखान यानें फौजेनिशीं चालून घेतलें. रामाजी पांगेरे यांनीं आपले लोकांत निवड करून निदान करा, याचे आपले सोबती असतील ते उभे राहणें, म्हणून निवड करितां सातशें माणूस उभे राहिले. तितकियांनीं निदान करून भांडण दिधलें. दिलेलखान याची फौज [इनें] पायउतारा होऊन चालून घेतलें. चौफेरा मावळे लोक वेढिले. एक प्रहर टिपरी जैसी शिमग्याची दणाणते तैसे मावळे भांडिले. दिलेलखानाचे बाराशें पठाण रणास आणिले. मग सातशें माणूस व रामाजी पांगेरा सर्वही उघडे बोडके होऊन एक एकास वीस वीस तीस तीस जखमा तिराच्या, बर्चीच्या लागल्या. लोक

* सालेर, अहिवंत इ० किल्ले बागलाण, कळवण व दिंडोरी तालुक्यांत.

मेले. मोठें युद्ध झालें. मग दिलेलखान यांनीं तोंडांत अंगोळी घालून एक घटका आश्चर्य केलें[४३].

त्याजवर इखलासखान[४४] नबाब यांणीं येऊन सालेरीस वेढा घातला. आणि गडाखालें उतरला. हें वर्तमान राजियास कळोन राजियांनीं प्रतापराव सरनोबत लष्कर देऊन मोंगलाईंत पाठविले होते त्यांस पत्रें व जासूद पाठविले कीं, "तुम्ही लष्कर घेऊन सिताबीनें[४५] वरघाटें सालेरीस जाऊन बेलोलखानावरि छापा घालून बेलोलखान मारून चालवणें आणि कोंकणांतून मोरोपंत पेशवे यांस हशमानिशीं रवाना केले, हे इकडून येतील आणि तुम्हीं वरघाटें येणें; असे दुतर्फा चालून घेऊन गनिमास मारून गर्दीस मेळविणें." अशीं पत्रें पाठविलीं. त्यावरून प्रतापराव लष्कर घेऊन वरघाटें आले. मोरोपंत पेशवे कोंकणांतून आले. उभयतां सालेरीस पावले. एक तर्फेनें लष्करांनीं घोडीं घातलीं. एका तर्फेनें मावळे लोक शिरले, आणि मारामारी केली. मोठें युद्ध जाहलें. चार प्रहर दिवस युद्ध जहालें. मोगल, पठाण, रजपूत, रोहिले, तोफाची हत्ती उंटें आराबा घालून युद्ध जहालें. युद्ध होतांच पृथ्वीचा धुराळा असा उडाला कीं, तीन कोश औरसचौरस आपलें व परकें माणूस दिसत नव्हतें. हत्ती रणास आले. दुतर्फा दहा हजार माणूस मुर्दा जहाले. घोडीं, उंट, हत्ती [यांस] गणना नाहीं. रक्ताचे पूर वाहिले. रक्ताचे चिखल जहाले त्यामध्यें रुतों लागले. असा कर्दम जाहला. मारतां मारतां घोडे जिवंत उरले नाहींत. जे जिवंत सांपडले ते सहा हजार घोडे राजियाकडे गणतीस लागले. सवाशें हत्ती सांपडले. सहा हजार उंटें सांपडलीं. मालमत्ता खजीना जडजवाहीर कापड अगणित बिछाईत हातास लागलीं. बेवीस वजीर नामांकित धरले. खासा इखलासखान व बेलोलखान पाडाव झाले. ऐसा कुल सुभा बुडविला. हजार दोन हजार सडे सडे पळाले. असें युद्ध झालें. त्या युद्धांत प्रतापराव सरनोबत व आनंदराव व त्र्यंबकाजी दत्तो व रुपाजी भोंसले व सूर्यराव कांकडे, शिदोजी

---

४३. ही पांगेऱ्याची हकिकत ग्रांट डफ देत नाहीं. दिलेलखान चाकणास लागला होता व तो किल्ला त्याणें घेतला इतकें मात्र लिहितो.
४४. मोहबतखान मुख्य असून इखलासखान हा एक त्याचे हाताखालचा सरदार होता. ४५. सिताबीनें = जलदीनें, सत्वर.

पंत पेशवे व प्रतापराव सरनौबत या उभयतांनी आंगेजणी केली. आणि युद्ध करितां सूर्यराव कांकडे पंचहजारी मोठा लष्करी धारकरी, याणें युद्ध थोर केलें. ते समयीं जंबूरियाचा गोळा लागून पडला. सूर्यराव[४८] म्हणजे सामान्य योद्धा नव्हे. भारतीं जैसा कर्ण योद्धा, त्याच प्रतिमेचा असा शूर पडला. वरकडही नामांकित शूर पडले. असें युद्ध होऊन फत्ते जहाली[४९].

हें वर्तमान प्रतापराव यांणीं व मोरोपंत पेशवे यांणीं राजियास पत्रें लिहून जासूद पाठविले. राजियांनीं खबर ऐकून बहूत खुशाल झाले. तोफा मारल्या. साखरा वांटल्या. खबर घेऊन जासूद आले त्यांचे हातीं सोन्याचीं कडीं घातलीं, आणि प्रतापराव सरनौबत व मोरोपंत पेशवे, आनंदराव, व्यंकाजीपंत, यांस बक्षीस अपार द्रव्य दिलें. सरदार हजारी, पंचहजारी लष्करचे, मावळे त्यांस बक्षिसें दिधलीं. नांवाजिलें. वजीर जे पाडाव झाले त्यांस वस्त्रें अश्व देऊन सोडणें म्हणोन हुकूम पाठविला. त्यावरून पेशवे व सरनौबत सरदार खुशाल जहाले. बेलोलखान[५०] व नबाब व वजीर पाडाव झाले त्यांस वस्त्रें व अश्व देऊन सोडिलें. दिलेलखान सालेरीहून चार मजलीवर होता. त्याणें ही खबर ऐकून माघारा पळोन गेला.

ही खबर दिल्लीस पादशहास कळून बहूत दिलगीर झाले. तीन दिवस बाहेर आले नाहींत. आमखास[५१] [मध्यें] तीन दिवस आले

---

४६. 'रंगनाथ' प्र० प्रत. ४७. आंगेजणी=स्वतःचें शौर्य. ४८. सूर्यराव हा शिवाजीचे जुन्या बाळपणच्या संवगड्यांपैकीं एक होय. जावली व रोहिडा हे किल्ले शिड्या लावून घेतले त्या वेळीं यानें फार मोठी कामगिरी बजाविली होती. ४९. शिवाजीच्या फौजेनें हा मोठा जय संपादिला. यांत मोगलांचे २२ सरदार मारले गेले व पुष्कळ मोठमोठे पाडावही सांपडले. पाठविलेल्या सैन्याचा पराजय झाला हें पाहून मोहबतखानानें सालेरीचा वेढा उठविला. ५०. हा मोहबतखान असावा. बेलोलखान कोण? विजापूरचा एक सरदार बहिलोल नांवाचा होता, पण येथें तर हा मोंगलाकडील आहे. पुढें पृष्ठ ७८,७९ पाहा. ५१. आमखास=दरबारचा दिवाणखाना.

दिल्लीची पातशाई खुशाल करणें. आपण **शि**वाजीवरि जातों. त्यास हालखुद्द[52] ठेवितों. त्याचें लष्कर **पा**तशाही मुलखांत न ये असें करितों. नाना हुन्नर करून त्यास जेर करितों. **पा**तशाहांनीं फिकीर न करावी." असें समाधान करून **पा**तशाहास आणून तख्तावर बसवून, **ब**हादूरखानास[53] नांवाजून वस्त्रें अलंकार आपले गळ्यांतील पदक व शिरचीं कलगी जडावाची, दोन हत्ती व घोडे असें देऊन दौलत जाफा दिधली, आणि समागमें सत्तर हजार स्वार दिले. हरोलीस[54] **दि**लेलखानास हुकूम करून दिल्हा. येणेंप्रमाणें फौज दक्षणेस राजियावर पाठविली. ती मजल दरमजल **दि**ल्लीहून चालिली. **रा**जियास ही खबर बातमी **दि**ल्लीहून आली. राजे बोलिले कीं, " **ब**हादूरखान पेंडींचें गुरूं आहे. त्याचा गुमान काय आहे ? त्यास आपले मुलकांत यावयास दोन वर्षें लागतील !" असें बोलिले.

मग **अं**णाजी **द**त्तो **सु**रनीस यांनीं **मा**लसावंत, **मा**वळे यांचा हजारी, यास सांगून, हल्ला करून **प**न्हाळा किल्ला **अ**दलशाही होता तो घेतला[55], व **सा**तारा, **चं**दन, **वं**दन, **नां**दगिरी, **प**रळी असे किल्ले

---

५२. हालखुद्द=जसा पाहिजे तसा. 'यथावश्यं तु हालखुदं' राज व्य० कोश. ५३. हा खानजहान बहादूर होय. ५४. 'सेनामुखं हरोलः स्यात्' राज व्य० कोश. हारोळ, हरोल=बिनी, अघाडी.

५५. सन १६७३. पन्हाळा किल्ला या उपर शिवाजीपासून विजापूरकरांचे हातीं लागला नाहीं. त्यांनीं तो परत घेण्याकरितां पुढें केलेले सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. एका जुन्या दप्तरांत ह्या पन्हाळे प्रकरणास उद्देशून शिवाजीवर केलेली कविता सांपडली आहे ती येणेंप्रमाणें:—

पराक्रम किल्ले पन्हाळा.

होतों पन्हाळ्यावरि मी शिवाजी । चक्रावतीची डरडार भाजी ॥ आतां पुढें कोण धजेल पाहों । मी भोंसला कां उगलाचि राहों ॥१॥ फौजेंत माल

(७७ पृष्ठ पाहा.)

मोरोपंत पेशव्याचा हवाला कल्याण भिंवडीपासून देखील कोळवण सालेरीपर्यंत वरघाट व कोंकण त्यांचे स्वाधीन देश केला. लोहगड व जुन्नर देखील बारा मावळें हारौंल्याचे घाटापासून पेशव्याचा हवाला केला. अंणाजी दत्तोचे स्वाधीन चऊलेंपासून दाभोळ, राजापूर, कुडाळ, बांदें, फोंड, कोपलपर्यंत कोंकण अंणाजीपंत सुरनीस याचे स्वाधीन केलें. वरघाट वांईपासून कोपल तुंगभद्रा पावेतों देश नेमून दत्ताजीपंत वाकनीस याचे स्वाधीन केला. दत्ताजीपंतास पन्हाळां ठेविलें. असा देश तीन सरकारकुनांच्या हवालां केला. याखेरीज मोंगलाई देश येथें सुभेदार ब्राह्मण सात पांच ठेविले. तेही पेशव्याचे आज्ञेंत ठेविले. गडकोट किल्ले येथें सरकारकुनांनीं परामर्ष करावा. परंतु किल्लेदार कारकून लोक जे ठेवणें ते राजियांनीं आपले नजरगुजर करून ठेवावे. कामाचा माणूस

(७६ पृष्ठावरून.)

मृ कंद गजेंद्र चाले । शोभे निशाण भगवें गज फार डोले । दैत्येंद्र का राजगडास येना । मी आपुला पर्वत त्यासि देना ॥ २ ॥ भावें भजावें मज मोंगलांनीं । भविष्य सांगे तुळजा भवानी । समुद्र याचें जळ मोजवेना । माध्यान्हिचा भास्कर पाहवेना । मुष्टींत वैश्वानर बांधवेना । ऐसा शिवाजी नृप जिंकवेना ॥ ३ ॥

ह्याच श्लोकाचे खालीं पेशव्याच्या वर्णनाचा एक श्लोक आहे, तो पेशवा मोरोपंत असावा, व सालेरीच्या जवळील युद्धांत त्यानें केलेल्या पराक्रमास उद्देशून हें कवन असावें असें दिसतें, म्हणून तेंही येथें देतों.

पुण्याच्या कप्या (?) गर्जताहे शिवाजी। तिथें नांदतो पेशव्या मर्द गाजी। जशीं कौरवें मारिलीं अर्जुनानें । तशीं मोंगलें मारिलीं पेशव्यानें ॥ १ ॥

ह्या कवितेंत अशुद्धें कांहीं आहेत तीं ज्यांस हिची दुसरी प्रत मिळेल त्यांनीं शुद्ध करावीं. ही कविता रामदासाच्या धाटणीवर केलेली दिसते.

५६. 'येतां येतां' महाड प्रत. ५७. 'हरेळ्च्या' महाड प्रत. 'देवाळ्याचे' सा० प्रत. ५८. "चौक—दाभोळसुभा, राजपुरी, कुडाळ देश, बांदे, बारें व अंकोले" म० प्रत.

निशीं इकडे चाल करून आला. तो फौजेनिशीं हिकडे चालला ही खबर राजियास कळोन कुल् लष्कर प्रतापराव यास हुकूम करून आणविलें आणि हुकुम केला कीं, "विजापूरचा बेलोलखान येवढा वळवळ[60] बहूत करीत आहे. त्यास मारून फत्ते करणें." म्हणोन आज्ञा करून लष्कर नबाबावरि रवाना केलें. त्यांनीं जाऊन उंबराणीस नबाबास गांठिलें. चौतर्फा राजियाचे फौजेनें कोंडून उभा केला. पाणी नाहीं. असा जेर केला. युद्धही थोर जाहलें. इतक्यांत अस्तमानही झाला. मग निदान करून नबाब पाणियावरि जाऊन पाणी प्याला. त्याजवरि प्रतापराव सरनौबत यास अंतस्त कळविलें कीं, "आपण तुम्हांवरि येत नाहीं. पादशाहाचे हुकमानें आलों. या-उपरि आपण तुमचा आहें. हरएक वक्तीं आपण राजियाचा दावा न करीं." असें कितीएक ममतेचें उत्तर सांगोन सल्ला केला. मग राजियाचें लष्कर निघोन गेलें. राजियास खबर कळून लष्करास ताकीद करून फजीत केलें कीं, "सल्ला काय निमित्य केला?" असे रागास आले. पुढें प्रतापराव फौजेनिशीं मोंगलाईत भागानगरचा देश, देवगड, रामगिरी, बाजे[61] देश मारून लुटून माघारे आले. तों राजियाजवळ निळो सोनदेव मजमदार होते त्यांस एकाएकीं मृत्यु जहाला. त्यांची नजमदारी त्यांचे पुत्रास सांगावी असें केलें. त्यांस वडील पुत्र नारोपंत होते ते कांहीं शाहाणे नाहींत. रामचंद्रपंत धाकटे पुत्र, तो शाहाणा. राजियाचा लोभ फार कीं, हा मोठा शाहाणा, दैवाचा, भाग्यवंत, बापापेक्षां लक्षगुणीं थोर होईल. असें म्हणून नारोपंतास मजुमदारी मात्र सांगून हुद्दा चालविला.

---

५९. विजापूरच्या सुलतानास अर्धांगवायु होऊन तो मरण पावला. त्याचा मुलगा शिकंदर हा लहान होता, आणि मुत्सद्यांमध्यें भांडणें सुरू झालीं. ह्या मुत्सद्यांपैकीं हा अबदुल करीम एक होय. ६०. 'चळवळ' प्रताप० प्रत. ६१. बाजेदेश=इतर प्रदेश.

पाठविलें कीं, " तुम्ही लष्कर घेऊन जाऊन बेलोलखान येतो, याशीं गांठ घालून बुडवून फत्ते करणें. नाहीं तर तोंड न दाखविणें." ऐसें प्रतापराव यास निक्षून सांगून पाठविलें. त्यावरि प्रतापराव जाऊन बेलोलखानाशीं गांठिलें. जेसरीवरि नबाब आला. त्यानें गांठिलें. मोठें युद्ध झालें. अवकाल होऊन प्रतापराव सरनोबत तरवारीचे वारानें ठार झाले. रण बहूत पडिलें. रक्ताच्या नद्या चालिल्या. त्याजवर बेलोलखान विजापुरास गेला. आणि राजियाचें लष्कर पन्हाळ्याखालें आलें.[६२]

प्रतापराव पडले, ही खबर राजियांनीं ऐकून बहूत कष्टी झाले, आणि बोलिले कीं, " आज एक बाजू पडली. प्रतापराव यास आपण लेहून पाठविलें कीं, फत्ते न करितां तोंड दाखवूं नये, त्यासारिखें करून बरें म्हणविलें. आतां लष्कराचा बंद कैसा होतो ? सरनौबत कोण करावा ? " अशी तजवीज करून, आपण खासा लष्करांत येऊन, लष्कर घेऊन कोंकणांत चिपळूण जागा परशुरामाचें क्षेत्र आहे तेथें येऊन राहिले[६३]. मग लष्करची पाहणी करून लहान थोर लष्करास व पायदळ लोकांस खजीना फोडून वांटणी केली, आणि सरनोबतीस माणूस पाहतां हसाजी मोहिते म्हणून पागेमध्यें जुमला होता. बरा शाहाणा, मर्दाना, सबुरीचा[६४] चौकस शिपाई मोठा धारकरी पाहून त्यास 'हंबीरराव' नांव किताबती देऊन सरनोबती सांगितली. कुल् लष्करचा गाहा[६५] करून हंबीरराव याचे ताबीजे[६६] दिधलें. आणि फौज [सुद्धां] वरघाटीं रवाना केला.

---

६२. प्रतापरावाबरोबर हसाजी मोहिते पंचहजारी हा होता. त्यानें प्रतापरावाचा मोड झालेला पाहून विजापूरकरांवर निकरानें हल्ला केला, त्यांत मुसलमानांचा पराभव होऊन मराठ्यांचा जय झाला व त्यांस लूट पुष्कळ सांपडली. ह्या कामगिरीबद्दल हसाजीस पुढें सरनौबत केलें. ६३. कोंकणांत छावणीस राहण्याचें कारण हें कीं, त्या सालीं देशावर दुष्काळ पडला होता. ६४. सबुरीचा=शांत, सहनशील. ६५. गाहा=एकीकरण, एकंदर. ६६. 'स्वाधीन केलें' महाड प्रत.

त्यानंतर शहाजी राजे पडले. विजापूरचे पादशाहांनीं त्यांची दौलत त्यांचे धाकटे पुत्र व्यंकाजी राजे होते त्यांस दिधली. नारो दीक्षित कुळ कारभारी महाराजांचे होते, ते मृत्यु पावले. त्यांचे पोटीं रघुनाथ नारायण व जनार्दन नारायण हे दोघे बंधु, सर्व विद्येनें निपुण व राजकारणी, बुद्धिवंत, चतुर, शाहाणे होते. त्यांचा व व्यंकाजी राजियाचा बनाव बसेना. मग ते उभयंतां बंधु त्याजवळून निघून राजियाकडे आले. येतांच रघुनाथपंत व जनार्दनपंत व बाळकृष्ण चुलतभाऊ व बाळकृष्णपंताचे पुत्र कमळाजीपंत व जनार्दनपंताचे पोटीं गंगाधरपंत म्हणोन सुबुद्ध झाले, असे पांचजण व घरचीं माणसें, घोडीं व हत्ती असें सामान बायकांसहवर्तमान राजियाकडे आले. हें वर्तमान राजियास कळतांच राजे सामोरे जाऊन भेट घेतली. वरकडही सरकारकून जाऊन भेट घेऊन सन्मानें आणिले. त्यांस सर्वांस मिळून देखील घोडीं चाळीस हजार होन तैनात सालीना करून, तनखे वराता देऊन, सरकारकुनांमध्यें श्रेष्ठत्व गौरवें देऊन, त्यांचें चालवून‡ ठेवून घेतलें.

हंबीरराव लष्कर घेऊन संपगांवास गेले. इतकियांत विजापूरचा सरदार हुसेनखान मायाणा पठाण मोठा तोलदार पांच हजार पठाण तिरंदाज, बरचीवाले, आडहत्यारी असे पं च रू स [?] तसे बहिले, बंदुकी, तोफखाना असा होता. हुसेनखान म्हणजे जैसा नबाब बेलोलखान याच्या जोडीचा सरदार, तो हंबीरराव याजवर चालून आला. मराठे म्हणजे मोठे हरीफ, त्यांनीं शर्त करून भांडण दिधलें. नीट ग च ड ते [?] घोडीं घालून मारामारी केली. हुसेनखानाचे कित्येक लोक मारिले व घोडीं मारिलीं व हत्ती रणास आणिले. मोठें युद्ध बळकट दोन प्रहर दिवसापासून चार प्रहर रात्र पर्यंत जालें. सहा प्रहरांत कुल फौज बुडविली. हुसेनखान खासा धरिला. चार साडेचार हजार घोडीं पाडाव केलीं. बारा हत्ती पाडाव केले. तसे उंट व बाजे जिन्नस, बिछाईत, खजीना व कापड बेमुहिन सांपडलें. मोठें झुंज करून फत्ते केली. रण दुतर्फा अपार पडलें.

६७. जनार्दनपंत शिवाजीजवळ होताच व त्याजकडे एक मोठा अधिकारही होता. ६८. "बेमुबलक" सा० प्रत. ‡ जनार्दनपंत सुमंत होताच, रघुनाथपंतास पुढें अमात्य पद दिलें.

किल्ला घेतला. मोठें स्थळ प्राप्त जहालें. कोपल म्हणजे तुंगभद्रेचे कांठीं. तुंगभद्रा पावेतों देश हस्तगत जहाला. कोपली[69] करितां कनकगिरी, हरपनहल्ली, रायदुर्ग व चित्रदुर्ग व विद्यानगर, बुंदी कोट[70] बाजे पाळेगार [रुजू] झाले. असें कार्य झालें.

यानंतर पुढें दिल्लीहून बहादूरखान[71] देखील हरोल दिलेलखान हे फौजेनिशीं अमदानगरास येऊन राहिले. हें वर्तमान राजियास कळलियावर राजियांनीं गड कोट किल्ले यांस खबर केली आणि मजबुतीनें राहिले. मग जासूद पत्रें नवाब बहादूरखान यांजकडे गुप्तरूपें पाठविलीं. " हॅंद्र[72] सोधावें, पुढें तजवीज करणें ती करावी," असें केलें; आणि राजियांनीं आपले लष्करास हुकूम करून हंबीरराव सरनौबत फौज घेऊन मोंगलाईत शिरले. खानदेश, बागलाण, गुजराथ, अमदाबाद, बऱ्हाणपूर, वऱ्हाड, माहूर वरकड देश नर्मदा पावेतों देखील जालनापूर या देशांत स्वारी करून, मुलूख मारून, खंडणी करून, जप्त केला. मालमत्ता अगणित जमा करून चालिले. तों बहादूरखान यांनीं कुल जमाव घेऊन हंबीररायाचे पाठीवर चालून आले. राजियाची फौज तोलदार गांठली. मोंगल बहुत धास्तीनें घाबिरा होऊन सात आठ गांवचे अंतरानें चालिला. दिलेलखान उतावळा होऊन फौजेशीं गांठ घातली. हंबीरराव यांनीं दिलेलखान नजरेंत धरिला नाहीं. तोलदारीनें मत्ता घेऊन आपले देशास आले. मालमत्ता राजियास दिली.

पुढें वेदमूर्ति राजेश्री गागाभट म्हणून वाराणशीहून राजियाची कीर्ति ऐकून दर्शनास आले. भट गोसावी, थोर पंडित, चार वेद

---

६९. 'कोपल हस्तगत करितां' सा० प्रत. ७०. 'बुडीकोट' सातारा प्रत. ७१. बहादूरखान ३०—मागें पृष्ठ ७६ पाहा. ७२. 'हरिद्र घ्यावें' सातारा प्रत.

सहा शास्त्रें योगाभ्याससंपन्न, ज्योतिषी, मांत्रिक, सर्व विद्येनें निपुण, कलयुगींचा ब्रह्मदेव, असे पंडित—त्यांस राजे व सरकारकून सामोरे जाऊन भेट घेऊन सन्मानें आणिलें. त्यांची पूजा नाना प्रकारें रत्नखचित अलंकार, पालखी, घोडे, हत्ती देऊन द्रव्यही उदंड देऊन पुजिलें. गागाभट बहूत संतुष्ट झाले. भट गोसावी यांचे मतें, मुसलमान बादशाहा तक्तीं बसवून, छत्र धरून, पातशाही करितात आणि शिवाजी राजे यांनींही चार पादशाही दचाविल्या आणि पाऊण लाख घोडा लष्कर गड कोट असें [मिळविलें] असतां त्यांस तक्त नाहीं, याकरितां मऱ्हाठा राजा छत्रपति व्हावा असें चित्तांत आणिलें. आणि [तें] राजियासही मानिलें. अवघे मातबर लोक बोलावून आणून विचार करितां सर्वांचे मनास आलें. तेव्हां भट गोसावी म्हणूं लागले कीं, तक्तीं बसावें. तेव्हां राजियाचे वंशाचा शोध करितां राजे शुद्ध क्षत्री शिसोदे उत्तरेहून दक्षिणेस एक घराणें आलें, तेंच राजियाचें घराणें असें शोधिलें. उत्तरेचे क्षत्रियांचे व्रतबंध होतात त्याप्रमाणें व्रतबंध करावा, हा विचार आधीं करून भट गोसावी यांनीं राजियाचा क्षेत्रीं व्रतबंध केला. शुद्ध क्षत्रिय आधीं केला. अपार द्रव्य धर्म केला. कुळ आपले देशांतून पर देशांतून पन्नास[७३] सहस्र वैदिक ब्राह्मण थोर थोर क्षेत्रींहून मिळाले. तो सर्वही समुदाय राहून घेतला. प्रत्यहीं मिष्टान्न भोजनास घालूं लागले. पुढें तक्तारूढ व्हावें [म्हणून] तक्त सुवर्णाचें बत्तीस मणाचें सिद्ध करविलें. नवरत्नें अमोलिक जितकीं कोशांत होतीं त्यामध्यें शोध करून मोठीं मोलाचीं रत्नें तक्तास जडाव केलीं. जडित सिंहासन सिद्ध केलें. रायरीचें नांव 'रायगड' म्हणोन ठेविलें. तक्तास स्थळ तोच गड नेमिला. गडावरि तक्तीं बसवावें असें केलें. सप्त महानदियांचीं उदकें व थोर थोर नदियांचीं उदकें व समुद्रांचीं उदकें, तीर्थ क्षेत्र नामांकित तेथील तीर्थोदकें आणिलीं. सुवर्णाचे कलश केले व सुवर्णाचे तांबे केले. आठ कलश व आठ तांबे यांनीं अष्ट प्रधानांनीं राजियास अभिषेक करावा असा निश्चय करून, सुदिन पाहून मुहूर्त पाहिला. शालिवाहन शके १५९६

७३. 'पन्नास सहस्र' हे शब्द प्र० गड प्रतींत मात्र आहेत.

ज्येष्ठ[७४]मासीं शुद्ध १३ स मुहूर्त पाहिला. ते दिवशीं राजियांनीं मंगलस्नानें करून श्रीमहादेव व श्रीभवानी कुलस्वामी, उपाध्ये प्रभाकर भटाचे पुत्र बाळंभट कुलगुरु व भट गोसावी, वरकड श्रेष्ठ भट व सत्पुरुष अनुष्ठित, यांची सर्वांची पूजा यथाविधि अलंकार वस्त्रें देऊन [केली.] सर्वांस नमन करून अभिषेकास सुवर्ण-चौकीवर बसले. अष्ट प्रधान व थोर थोर ब्राह्मणांनीं स्थळोस्थळचीं उदकें करून सुवर्ण कलशपात्रीं अभिषेक केला. दिव्य वस्त्रें, दिव्य अलंकार घेऊन, सर्व पूज्य मंडळीस नमस्कार करून सिंहासनावर बसले. कित्येक नवरत्नादिक सुवर्ण-कमळें व नाना सुवर्ण-फुलें, वस्त्रें उदंड दिधलीं. दानपद्धतीप्रमाणें षोडश महादानें इत्यादिक दानें केलीं. सिंहासनास अष्ट खांब जडित केले. त्या स्थानीं[७५] अष्ट प्रधानांनीं उभें राहावें. पूर्वीं कृतायुगीं, त्रेतायुगीं, द्वापारीं, कलयुगाचे ठायीं पुण्यश्लोक राजे सिंहासनीं बैसले, त्या पद्धतीप्रमाणें शास्त्रोक्त सर्वही साहित्य सिद्ध केलें. अष्ट खांबीं अष्ट प्रधान उभे राहिले. त्यांचीं नांवें बितपशील.

१ मोरोपंत त्रिंबकपंताचे पुत्र, पेशवे, मुख्यप्रधान.

१ नारो[७६] निळकंठ व रामचंद्र निळकंठ मुजुमदार, यांचें नांव अमात्य.

१ रावजी[७९] पण्डितराव होते त्यांचे पुत्रास रायजीराज [?]

१ हंबीरराव मोहिते सेनापति.

१ दत्ताजी त्रिंबक वाकनीस, यांचें नांव मंत्री.

१ त्रिंबकजी सोनदेव[७७] डबीर यांचे पुत्र रामचंद्रपंत, सुमंत.

१ अणाजीपंत[७८] सुरनीस, यांचें नांव सचिव.

१ निराजी रावजी[८०] यांस न्यायाधिशी.

येणेंप्रमाणें संस्कृत नांवें ठेविलीं. अष्ट प्रधानांचीं नांवें ठेविलीं ते

---

७४. पुढील मिती प्र० प्रत देत नाहीं. महाड प्रत देते. ७५. 'स्तंभीं' म० प्र०. ७६. नारो नीळकंठ हुशार नव्हता म्हणून पद त्याच्या नांवें देऊन कारभार धाकटा बंधु रामचंद्रपंत याजकडून घेऊं लागले. ७७. 'त्रिंबक सोनदेव होते त्यांचे पुत्र रामचंद्रपंत डबीर' म० प्र० 'डबीर जनार्दनपंत हनुमंते सुमंत' ग्रांट डफ व चिटणीस. ७८. 'अनाजी दत्तो' म० प्र०. ७९. 'रघुनाथ पंडितराव त्यांचे पुत्र दानाध्यक्ष' म० प्र०. 'रघुनाथपंत पंडितराव' ग्रांट डफ. ८०. 'बाळाजी सोनदेव' ग्रांट डफ.

स्थळें नेमून उभे केले. आपले स्थळीं उभे राहिले. **बाळ प्रभु** चिट-नीस व **नीळ प्रभु पा**रसनीस वरकड अष्ट प्रधानांचे मुतालिक व हुजरे, प्रतिष्ठित सर्वही यथाक्रमें पद्धतीप्रमाणें सर्वही उभे राहिले. छत्र जडावाचें मोतीलग झालरीचें करून मस्तकावर धरिलें. **छत्रपति** असें नांव चालविलें. कागदीं पत्रीं स्वस्तिश्री [राज्याभिषेक] शक, सिंहासनावर बसले त्या दिवसापासून नियत चालविला. पन्नास सहस्र ब्राह्मण वैदिक मिळाले. या वेगळे तपोनिधि व सत्पुरुष, संन्यासी, अतिथि, मानभाव, जटाधारी, जोगी, जंगम नानाजाती मिळाले. तितक्यांस चार मास मिष्टान्न उलफे[८१] चालविले. निरोप देतां पात्र पाहून द्रव्य, अलंकार, भूषणें, वस्त्रें अमर्याद दिधलीं. **गागा-भट** मुख्य अध्वर्यु त्यांस अपरमित द्रव्य दिलें. संपूर्ण खर्चाची संख्या एक क्रोड बेताळीस लक्ष होन झाले. अष्ट प्रधानांस लक्ष लक्ष होन बक्षीस दर असामीस, त्या खेरीज एक एक हत्ती, घोडा, वस्त्रें, अलंकार असें देणें दिलें. येणेंप्रमाणें राजे सिंहासनारूढ झाले. या युगीं सर्व पृथ्वीवर म्लेंच्छ बादशाह. मऱ्हाटा पातशाह येवढा छत्रपति झाला. ही गोष्ट कांहीं सामान्य झाली नाहीं.

हीं वर्तमानें **बहादूरखान कोकी**[८२] यासि कळलीं. त्यानें पुढें **पेडगांव भीमातीर** येथें येऊन छावण्या केल्या. आणि **दिल्लीस पा**तशाहास हें वर्तमान सिंहासनाचें लिहिलें. **पा**तशाहास कळून, तक्तावरून उतरून अंतःपुरांत गेले. आणि दोन्ही हात भुईस घांसून, आपले देवाचें नांव घेऊन परम खेद केला. दोन दिवस अन्न उदक घेतलें नाहीं. आणि बोलिले कीं, "खुदानें मुसलमानाची पादशाई दूर करून, तक्त बुडवून मराठियास तक्त दिलें. आतां हद्द झाली." असो, बहूत खेद दुःखाचे पर्वत मानिले. मग मोठे मोठे वजिरांनीं नानाप्रकारें समाधान करून आणा खुणा घालून तक्तावर बसविलें. ऐसेंच **विजापूर**चे पातशाहास व **भागानगर**चे पातशाहास वरकड सर्वांस वर्तमानें कळून खेद जाहला.

---

८१. उलफा=(नेमणूक) न शिजविलेलें धान्य, शिधा. ८२. मागें पृष्ठ ७६ व पृष्ठ ८१ पाहा.

काबीज केला व मोंगलाईही जप्त केली. भागानगरच्या बादशाहांनीं राजे यांशीं सल्ला करून, निराजीपंताचे पुत्र प्रल्हादपंत मोठे बुद्धिवंत यांस हेजिबीस ठेवून घेऊन, करभार राजियास देऊन स्नेहांत मिळाले. वरकड किरकोळीं राज्यें होतीं तीं घेतलीं. किती-एकांनीं करभार देऊन अंकित होऊन राहिले. तुंगभद्र देशापासून कावेरीपर्यंत कर्नाटक साधावें, हा हेत मनांत धरिला. त्यास लष्कर पाठवून साधावें तरि दिवसगतीवर पडतें, म्हणून खुद्द राजियांनीं आपण जावें असें केलें. त्यास पेडगांवीं बहादूरखान गनीम पाठीवर येईल म्हणून निराजीपंत न्यायाधीश पाठविले. कित्येक द्रव्य अलंकार [भूषणें] रत्नखचित पाठविलीं. त्यास अंतरंगें सख्य [करून] एक वर्षपर्यंत आपणास कर्नाटक साधावयास लागेल, तुम्हीं राज्यास उपद्रव न करणें, असें त्यास सांगून ठायीं ठेविलें. आणि कर्नाटकास जावयास समागमें निवडून पागे पतके पंचवीस हजार स्वार व सरकारकून रघुनाथ नारायण[८४] व जनार्दन नारायण हे कर्नाटकचे माहितगार यांस बरोबर घेतलें. वरकड पेशवे व सुरनीस व वाकनीस वरकड लष्कर राज्यास रक्षणास ठेविलें, आणि विचार केला कीं, "कर्नाटक साधावयास द्रव्य लागेल त्यास खजिन्यांतील द्रव्य वेंचूं नये. नूतन मिळवावें आणि वेंच करून देश साधावा." असा विचार करितां भागानगरचे पातशाहींत द्रव्य उदंड आहे. तेथें निष्ठुरता करून द्रव्य मेळवावें तरि वर्षास करभार भागानगरकर देतात. तेथें निष्ठुरता करूं नये. सख्य करून त्यांची भेट घ्यावी. भेटीनंतर सर्वही अनुकूल करून देतील. असा विचार करून

८३. दर्यांतील बादशाह म्हणजे 'युरोपियन लोक.' ह्या दर्यांतील बादशाह्या २७ किंवा २२ होत्या असें मानीत असत. मागें पृष्ठ ६८ पाहा.

८४. रघुनाथ नारायण हनुमंते ह्याचें व व्यंकोजीचें बनेना म्हणून तो तंजावराहून शिवाजीकडे आला होता. जनार्दनपंत आधींच शिवाजीचा सुमंत प्रधान झाला होता.

भागानगरीं प्रल्हादपंत हेजीब राजियाचे होते त्यांसि हें वर्तमान लिहून भेट घ्यावी हा विचार केला. तानाशाहा पातशाहा भागानगरकर यांनीं मनांत बहूत शंका धरिली कीं, "जैसा अफजलखान बुडविला, कीं शास्ताखान बुडविला, दिल्लीस जाऊन अलमगीर पातशाहास पराक्रम दाखविला, ऐसा एखादा अनर्थ जहाला तर काय करावें! भेट मात्र राजियाची न घ्यावी. जें मागतील तें देऊं," असें बोलिला. मग पातशाहाशीं व अकंणापंत व मादंणापंत कारभारी यांशीं प्रल्हादपंतें आण, शपथ, क्रिया बहूत दिधल्या. अपाय नाहीं, स्नेहाची भेट घेऊन जातील, अशी बळकटी केली.

येणेंप्रमाणें राजियाशीं घटाई केली. उभयतांच्या भेटी व्हाव्या ऐसा नेम करून मग राजे मजल दरमजल लष्कर घेऊन भागा[८५]नगरास चालिले. भागानगरची विलायत[८६] लागल्यावर ताकीद केली. एक काडी रयतेची तसनस न व्हावी ऐसें केलें. कित्येक गर्दांना मारून जाबता[८७] बसविला, आणि मजलीस जाऊन तेथें खुष-खरेदी सर्व पदार्थ घेऊन चालिले. लूट नाहीं. असे जातां पुढें पातशाहास खबर कळून बहूत संतुष्ट जाहला. पातशाहा पुढें दोन चार गांव सामोरे यावे असें केलें. राजा मोठा साधक, आण घालून पातशाहास सांगून पाठविलें कीं, "तुम्हीं न येणें. आपण वडील भाऊ मी धाकटा भाऊ. आपण पुढें न यावें." असें सांगून पाठविल्यावरि पातशाहा बहूत संतुष्ट जहाले. आणि मादंणापंत व अकंणापंत म्हणजे ब ज या [!] पातशाह, सर्व पातशाही [मध्यें] धणी, हे उभयतां पुढें येऊन राजियास घेऊन शहरास गेले. राजियांनीं आपले लष्करास कुल् जरी सामान केलाच होता. सुमुहूर्त पाहून पातशहाचे भेटीस नगरामध्यें चालिले. पातशाहांनीं कुल् नगर शृंगारिलें. चौफेरी बिदीस कुंकुम-केशराचे सडे रंगमाळा घातल्या. गुढिया, तोरणें पताका निशाणें नगरांत लाविलीं. नगर-नागरिक लोक कोट्यानकोटी राजा पाहावयास उभे राहिले. नारींनीं मंगळ-आर्त्या अगणित उजळून राजियास वंदिलें. सोनें रुपियाचीं फुलें

८५. म्हणजे 'हैदराबाद.' ८६. विलायत=मूळ देश, स्वतःचा देश. येथें, भागानगरचा मुलूख. ८७. जाबता=धाक.

लष्करचे लोक कंबरबंदी करून महालींखालीं[89] बसविले आणि शिडीवरून चालिले. खासा राजा व *जनार्दन नारायण व प्रल्हादपंत व सोनाजी नाईक दौलतबंकी[90] व बाबाजी ढंढेरे[91] पांचजण चढले. महालांत गेले. पातशाहा पुढें येऊन क्षेम आलिंगन केलें. उभयतां एकासनीं बसले. मादंणापंत व अकंणापंत व जनार्दनपंत, प्रल्हादपंत, सोनाजी नाईक बंकी व बाबाजी ढंढेरे असे होते. पातशाहा व राजे व मादंणापंत त्रिवर्ग बसले. वरकड उभे राहिले. उभयतांचा स्नेह अतिशय, बोलणें झालें. पातशाहाच्या स्त्रिया झरोकियांतून जाळपोलींतून[92] राजा पाहतां बहूत थक्क जहाल्या. पातशाहाही बहूत खुशाल जहाले. एक प्रहर बसून राजियाच्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकिल्या. कित्येक अलंकार रत्नजडित व वस्त्रें, हत्ती, घोडे राजियास व राजियाकडील लोकांस सर्वांस देऊन निरोप दिला. राजे व पातशाहा महालाखालीं येऊन राजे आपल्या स्थळास चालिले.

महालाखालीं रघुनाथपंत[93] व हंबीरराव वरकड सरदार लष्कर ठेविले होते, त्यांसही समागमें घेऊन आपले जागियास आले. मार्गी येतां नगरलोकांस खैरात केली. राजे उठोन गेलियावरि पातशाहाचें समाधान झालें कीं, राजा प्रामाणिक, आपल्यास रक्षिलें, क्रिया जतन केली. ऐसें आश्चर्य मानून प्रल्हादपंतास कित्येक बक्षिसें पातशाहांनीं दिलीं कीं, तुम्ही प्रामाणिक. [असें] म्हणून नांवाजून राजियाकडे पाठविलें. दुसरे दिवशीं मादंणापंतीं राजियास आपले घरास मेहेमानीस[94] नेलें. आणि आपले मातोश्रीचे हातीं पाक

---

८८. 'पुष्पें बलायत दूर केली' म० प्रत. ८९. 'जिन्याखालीं' महाड प्रत. * येथें 'रघुनाथ नारायण' असें असावें. जनार्दनपंत वेशीं राहिला होता. ९०. ''दौलद्बंकी महाद्वारपाल इत्यभिधीयते' राज व्य० कोश. महाड प्रतीचा पाठ 'सोमाजी नाईक हकीम' असा आहे. ९१. 'बाजी ढांसरे' महाड प्रत. ९२. 'जाळ्या लावून' म० प्र० ९३. 'रघुनाथ नारायण डबीर' म० प्रत. ९४. मेहमानी=पाहुणचार. 'मेहमानी तु आतिथ्यं' राजव्यवहार कोश.

सिद्ध करून मादंणापंत व अकंणापंत जवळ बसून राजियास भोजन घातलें. वरकड राजियाकडील समुदाय होता त्यासही भोजनास घातलें. आणि अलंकार, वस्त्रें, हत्ती, घोडीं देऊन स्थळास पाहोंचविलें. पातशाहांनीं मादंणापंतास बोलावून नेऊन विचारलें कीं, "राजियास काय पाहिजे तें देऊन राजियास संतुष्ट करून निरोप द्यावा." असा विचार करून सुमुहूर्त पाहून मागती राजे भेटीस आणिले आणि जडजवाहीर रत्नाचे अलंकार हत्ती, घोडे अपरमित दिधले. कुल सरकारकून व हंबीरराव वरकड सरदार यांचे मुजरे महालावरि उभयतां छत्रपति बैसून, मुजरे घेऊन, सरदारांचे पराक्रम नांव पाहून सर्वांस अलंकार वस्त्रें हत्ती, घोडे, मनुष्य पाहून दिधले. आणि पातशाहा बोलिले कीं, "सर्वा प्रसंगीं आपणांस तुम्हीं साहाय असावें." ऐशी बळकटी करून राजियाची आण शपथ घेऊन निरोप दिला. प्रतिवर्षीं करभार जो देणें तो येणेंप्रमाणें देऊन, प्रल्हादपंत नेहमीं आपणाजवळ ठेवून आमचे निजबतीनें आपणाजवळ असों देणें, ऐसें बोलिले. राजे आपले स्थळास आले.

त्या उपरि राजियास भागानगरचे मोठमोठ्या सरदारांनीं मेहमान्या केल्या. ऐसे एक महिनाभर भागानगरीं होते. तेथील द्रव्य वस्तभाव घेऊन चंदीकडे सेनासमुदाय येऊन चालिले. मग श्रीशैल्यास[९५] आले. नीळगंगेचें स्नान करून श्रीचें दर्शन झालें. तीर्थविधि झाला. राजियांनीं स्थळ देखोन परम आनंद झाला कीं, केवळ कैलास दुसरें, असें स्थळ वाटलें. तेथें हें देह श्रीस अर्पण करावें, शिरकमल वाहावें, ऐसें योजिलें. [ते] समयीं श्रीभवानी अंगांत आविर्भवली आणि बोलली जे, "तुज ये गोष्टी[९६] मोक्ष नाहीं. हें कर्म करूं नको. पुढें कर्तव्यही उदंड तुझे हातें करणें आहे." असें सांगून श्री गेली. हें वर्तमान सावध झाल्यावरि राजियास कारकुनांनीं सांगितलें. मग श्रीस शिरकमल वाहावें हा विचार राहिला.

पुढें कर्नाटकचा देश साधावा म्हणोन चंदीस वेढा घातला. चंदीमध्यें खानखान विजापूरकरांचा वजीर याचे पुत्र रुपलखान व

९५. 'श्री शैल मल्लिकार्जुन' हें बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एक होय. ९६. ये गोष्टी = या गोष्टीनें.

नासरीखांन हे उभयतां होते, त्यांस काजकारण करून, त्यांस कौल देऊन, बाहेर काढिलें आणि स्थळ साध्य केलें. त्रिमल[18] महाल म्हणून आहे तेथें शेरखान विजापूरचा वजीर पांच हजार स्वारांनिशीं होता. पठाण तोलदार, हत्ती सामान द्रव्य अगणित होतें. तो राजावर चालून आला. त्याशीं युद्ध करून त्यास बुडविला. जिवंत खासा शेरखान धरिला. पांच हजार घोडे व बारा हत्ती पाडाव केले. द्रव्य जवाहीरही अपार हस्तगत झालें. मोठें युद्ध केलें. असें कर्म करूनें[19] त्रिमल महाल फत्ते केला.

त्या उपरि राजश्री व्यंकाजी राजे, धाकटे भाऊ राजियाचे, यांनीं चंदावरचें राज्य साध्य करून राज्य करीत असत त्यांनीं आपले कारकून होते ते समागमें घेऊन राजियाचे भेटीस आले. भेट बंधबंधूंची झाली. एकाजी राजाचे कारकून काकाजीपंत पेशवे भेटले व कोन्हेर महादेव मुजुमदार भेटले. जगंनाथपंत, व्यंकाजी दत्तोचे पुत्र, सर्व सैन्य भेटलें व भिवजी राजे व प्रतापजी राजे नाटकशालेचे[1] पुत्र महाराजांचे[2] होते, तेही भेटले. बहूत संतोष झाला. उभयतां बंधूंची मेहमानी परस्परें झाली. दोघांही उभयतांनीं उदंड दिलें. आठ दिवस एकत्र होते. मग राजियांनीं व्यंकाजी राजे यांसि प्रश्न केला कीं, "महाराज तुमचे आमचे पिते. आपण त्यांजकडून निरोप घेऊन पुण्याकडे जाऊन येवढें राज्य साधिलें कीर्त केली. ऐशियासि वडिलांची बारा बिरदें तुम्हांजवळ आहेत तीं तुम्ही चालवीतच आहां ऐशियास आपण वडील पुत्र आणि पराक्रमी, तुम्हांहून पराक्रम विशेष केला. बारा बिरदें मात्र तुम्हांजवळ आहेत तीं आपणास दोणें. आपण चालवूं. नवीं बिरदें करावयाची काय आशंका आहे ! परंतु वडिलांचीं हातचीं आहेत तेवढीं आपणाजवळ असावीं म्हणून मागितलीं." त्याजवरून त्यांनीं विकल्प चित्तांत आणून दिलीं नाहींत. त्याजवर एकाजी राजे यांच्या कारकुनांनीं व कारभारी यानीं त्यांचे पोटांत भय घातलें कीं, राजे तुम्हांशीं खटखट करून बिरदें जोरावारीनें घेतील. असें सांगून

१७. "रुदलखान व नासीर महमदखान" महाड प्रत. १८. 'त्रिवादी' म० प्रत. १९. 'असें कर्म झालें.' प्र० प्रत. वरील पाठ महाड प्रतीचा.
१. नाटकशाळा= उपस्त्री, राख. २. शाहाजीचे.

त्यास धास्त उत्पन्न करून रात्रीचे वेळेस व्यंकाजी राजे पळून चंदावरास बिरदें घेऊन गेले.

त्यास दुसरे दिवशीं राजियास वर्तमान कळलें कीं, व्यंकाजी राजे पळून गेले. त्याजवरून आश्चर्य केलें कीं, "काय निमित्य पळाले ? आम्ही त्यांस धरीत होतों कीं काय ? आम्हांस बिरदें काय करावयाचीं ? आमचीं बिरदें अष्ट दिशेस लागलीं आहेत. समुद्रवलयांकित भूमंडळीं कीर्त आपली झाली आहे. तेथें बिरदें काय करावयाचीं ? वडलांची वस्त असावी म्हणून मागितलीं होतीं. पळावयाचें नव्हतें. द्यावयाचीं नव्हतीं तरि न देणें. उगेच उठून पळून गेले. अति धाकटे ते धाकटे, बुद्धीही धाकटेपणा योग्य केली." असें बोलिले. मग त्यांचे कारकून व सरदार पळत होते ते राजियाच्या लोकांस सांपडले. त्यांस धरून आणिलें. मग त्या अवघियांस वस्त्रें, भूषणें, अश्व देऊन चंदावरास बंधूसंनिध पाठविलें. संताजी राजे म्हणून महाराजांचे नाटकशाळेचे पुत्र होते. ते शूर पराक्रमी होते. ते राजियाच्या भेटीस आले. भेट झाली. त्यांस कर्नाटकांत हजार घोड्यांची दौलत दिधली. महाल मोकाशे दिले. हत्ती, घोडे, वस्त्रें देऊन रवाना केले. आणि येलूर[3]कोट यामध्यें इदलशाई ठाणें होतें. तो कोट म्हणजे पृथ्वीवर दुसरा गड असा नाहीं. कोटांत जीत पाणियाचा खंदक. पाणियास अंत नाहीं असें. उदकांत दहा हजार सुसरी. कोटाचे फांजियावरून[4] दोन गाडिया जोडून जावें ऐशी मजबुदी. पडकोटें[5] तरि चार चार फेरियावरि फेरे. ये जातीचा कोट. त्या कोटास वेढा घालून कोट घेतला. वरकडही जागां जागां गढी कोट घेतले. कित्येक नवे वसविले. असे शंभर कोट त्या प्रांतीं केले. वीस[6] लक्ष होनांचें राज्य साध्य केलें. चंदी म्हणजे जैसें विजापूर, भागानगर, तैसाच तक्काचा जागा. येथें राजियांनीं राहावें. परंतु इकडेही राज्य उदंड. त्याचें संरक्षण झालें पाहिजे. याजकरितां चंदीस रघुनाथ नारायण ब्राह्मण त्यास मजमू संपूर्ण राज्याची सांगितली, आणि त्यास तो

३. वेलोर. ४. 'सफेली' म० प्रत. 'प्राकारवेदिका फांजिः' राज व्य० कोश. ५. 'पडकोटस्तथासाद्धिः प्राकारवलयं स्मृतं' रा० व्य० कोश. ६. 'बारा लक्ष' म० प्रत.

प्रांत स्वाधीन करून चंदीस ठेविलें. त्यापाशीं तूर्त फौज असावी म्हणून हंबीरराव सेनापति सेनेसहित ठेविले. आणि राजियांनीं आनंदराव व मानाजी मोरे हे दोघे सरदार फौजेनिशीं बराबर घेऊन चंदीहून निघाले. घाट चढून वरतें आले. कोल्हार, बाळापूर हे कोट घेतले. देश काबीज केले. कित्येक गड वसविले. पुंडपाळेगार मारून गर्दीस मिळविले. त्या प्रांतीं रंगो नारायण म्हणून कारकून सरसुभेदार ठेविले. तोही प्रांत रघुनाथपंताचे स्वाधीन केला. कोल्हार प्रांतें मानाजी मोरे सरदार फौजेनिशीं ठेविले. आनंदराव राजियांनीं बराबर घेऊन कोपलास आले. तेथून लक्ष्मेश्वरास आले. तेथून मजल दरमजल संपगांव प्रांतीं आले. बलवाडा म्हणून कोट होता. तेथें देसाईण बायको होती. तिनें राजियाचे लष्करचे कहींकाबार्डी बैल नेले. हें वर्तमान राजियास कळलें. बलवाडास वेढा घातला. कोट घेऊन देसाईण धरिली. तीस शिक्षा केली. मग पुढें पन्हाळियास आले, आणि राज्याचाही परामृष केला. मग राजे आले हें वृत्त सर्वांस कळलें. त्याजवरून निराजीपंत बहादुरखांनाजवळ ठेविले होते, तेही दर्शनास आले, व खानांनींही जडजवाहीर, वस्त्रें राजियासि पाठविलीं.

त्या उपरि कर्नाटकांत हंबीरराव फौजेनिशीं व रघुनाथ नारायण ठेविले होते, हें वर्तमान व्यंकाजी राजे यांस कळोन राजियांनीं आपली फौज व पाळेगारांची फौज मिळविली, आणि हंबीरराव यावरि चालून आले. तेसमयीं हंबीरराव याचे चौगुणी घोडा राऊत हशम अगणित व्यंकाजी राजे यांचे होते; मग यांस त्यांस युद्ध झालें. मग राजियाचा पुण्यप्रभाव अधिक आणि भाग्योदय, हंबीरराव यांनीं व्यंकाजी राजियाची फौज मोडली. मोठें युद्ध जाहलें. अगणित रण पडलें. आणि व्यंकाजी राजियाचे चार हजार घोडे पाडाव केले. व हत्ती जडजवाहीर बाजे सरदार शिवजीराजे व प्रतापजी राजे वरकडही

---

७. याच्या पुढें 'लक्ष्मेश्वरचा किल्ला वेढा घालून घेतला. खान गौडा देसाई यास धरून शिक्षा केली.' असें म० प्रत. ८. 'कहींकाबाडी=लांकूडफांटें, दाणा वैरण नेणारे. ९. 'परामर्ष' हा शब्द पूर्वी असा लिहीत असत. १०. मागें पृष्ठ ८५ पाहा.

नामांकित लोक पाडाव केले. अशी फत्ते केली. यश आलें. आणि पाडाव केले सरदारांस वस्त्रें देऊन सोडिलें. यावरि रघुनाथपंत व हंबीरराव चालोन चंदावराकडे गेले. मग व्यंकाजी राजे यांनीं सभ्य मनुष्य मध्यस्त घालून सख्य करावें असें झालें. त्याजवर रघुनाथपंतीं व हंबीररायांनीं राजियाकडे जासूद पत्रें देऊन पाठविले. मग राजियास वर्तमान कळोन या उभयतांस उत्तर पाठविलें कीं, व्यंकाजी राजे आपले धाकटे बंधु आहेत. मूलबुद्धि केली. त्यास तोही आपला भाऊ, त्यास रक्षणें. त्याचें राज्य बुडवूं नका. अशीं उत्तरें आलियावरि उभयतांनीं व्यंकाजी राजे यांशीं सल्ला केला. आणि द्रव्यही उदंड घेतलें. मग रघुनाथपंतीं हंबीरराव यास लष्कर सहवर्तमान निरोप देऊन राजियाकडे पाठविलें. आणि रघुनाथपंत आपण तिकडे कर्नाटकांत फौज दहा हजार स्वार पागा व शिलेदार जमा करून तें राज्य रक्षून राहिले.

हंबीरराव याची व राजियाची भेट जहाली. कित्येक नांवाजिलें बक्षिसें दिलीं. आणि पुढें खासा राजियांनीं अवघें लष्कर घेऊन जालनापूर मोंगलाईत त्यास वेढा घातला. पेठा मारिल्या. शहर लुटून फन्ना केलें. अगणित द्रव्य, सोनेंरुपें, जडजवाहीर, कापड, घोडे, हत्ती, उंटें फस्त केलीं. [११]मोंगलांची फौज [घेऊन] रणमस्तखान चालोन आला. युद्ध झालें. शिदोजी निंबाळकर राजे यांजकडील पांच हजार फौज, तीन दिवस युद्ध केलें. रणमस्तखान यासि कैद करून आणिला. त्यासि बुडवावें तों त्याचे कुमकेस केसरसिंग व सरदारखान व बाजे उमराव असे वीस हजार फौज तीन कोसांवर राहिली. मग केसरसिंग यानें अंतरंगें सांगून पाठविलें कीं, उभय पक्षीं भाऊपणा आहे. आमची गांठ पडली नाहीं तोंवर तुम्हीं कूच करून जाणें. हें वर्तमान कळतांच राजे तेथून निघाले. लष्कर

११. "मोंगलाच्या फौजा, रणमस्तखान व केशर सिंग बडा, व लष्करखान व बाजेउमराव अशा फौजा पंचवीस तीस हजार चालून आले. त्यांशीं व राजियाचे फौजेशीं युद्ध बहुत जाहलें. मोगल नामोहोरम करून हत्ती, घोडे पाडाव केले. गनिमाचे वजीर निघोन गेले. ते वक्तीं सिदोजी निंबाळकर पंच हजारी वजीर राजियाचा पडला. पुढें छावणीचे दिवस. फौजाही निघोन देशास आल्या. राजे पुरंधरास आले." पाठांतर.

राजे बहिरजी नायकावर खुशाल झाले. त्याजकडे फाजील होतें तें माफ करून आणखीही बक्षीस दिलें. तेथून सावकाश लष्कर घेऊन राजे पुरंदरास[12] आले.

इतकियांत संभाजी राजे राजियाचे पुत्र ज्येष्ठ राजियावर रुसून[13] मोंगलाईत गेले. ते जाऊन दिलेलखानास भेटले. मग त्यांनीं बहूत सन्मान करून चालविलें. पातशाहास दिल्लीस दिलेलखानांनीं लिहून पाठविलें कीं, "राजियाचा पुत्र संभाजी राजा रुसून आपणाजवळ आला आहे. त्यास गौरव करून आम्हीं ठेवून घेतला आहे. तर पातशाहांनीं मेहरबान होऊन त्यास नांवाजावें म्हणजे राज्यांत[14] दुई होईल. राज्यांतील लष्कर उठोन आपोआप येईल आणि किल्ले कोट साधतील," म्हणून लिहिलें. त्याजवरून पातशाहांनीं विचार केला कीं राजियाचा पुत्र आला आहे, त्यास नांवाजितां पातशाहींत फितवा करून पातशाही बुडवितील. नांवाजूं नये. हुजूर आणून कैदेंत ठेवावा. ऐसा विचार करून दिलेलखानास लिहून हुकूम पाठविला कीं, संभाजी राजियास घेऊन हुजूर येणें. असें लिहिलें. तों अगोदर दिलेलखानाचा वकील पातशाहाजवळ होता, त्यांनीं हें वर्तमान खानास लिहून पाठविलें. तें वर्तमान खानास कळतांच संभाजी राजियास सूचना करून पळविलें. ते पळून पन्हाळियास आले. हें वर्तमान राजियास पुरंधरास कळतांच संतोष पावून

१२. संगमनेराजवळ मोंगलाच्या फौजेनें शिवाजीस गांठिलें. तेव्हां लढाई होऊन मोंगल हटले. तथापि त्यांस मदत येऊन लगट फार झाला तेव्हां बहिरजीनें मोठ्या शिताबीनें शिवाजीची ह्या संकटांतुन सुटका केली. वरील 'पावगड' हा 'पट्टा' गड असावा. ह्या गडावर शिवाजीस लुटीसह बहिरजीनें पोंचविल्यावर शिवाजीनें गडाचें नांव 'विश्रामगड' असें ठेविलें. १३. संभाजीनें एका ब्राह्मणाच्या स्त्रीशीं दुर्वृत्त करण्याचा प्रयत्न केल्यावरून शिवाजीनें त्याची चांगली कानउघाडणी केली, ती संभाजीस रुचली नव्हती. १४. दुई =दुफळी.

पुत्राचे भेटीस पन्हाळियास आपण आले. मग पितापुत्रांची भेट जाहली. बहूत रहस्यें[१५] जाहलें. त्या उपरि राजे म्हणूं लागले कीं, "लेंकरा, मला सोडूं नको. औरंगजेबाचा आपला दावा. तुजला दगा करावयाचा होता, परंतु श्रीनें कृपा करून सोडून आणिला. थोर कार्य झालें. आतां तूं ज्येष्ठ पुत्र थोर झालास, आणि सचंतरें[१६] राज्य कर्तव्य हें तुझ्या चित्तीं आहे असें आपणास कळलें, तर मजला हें अगत्य आहे. तरि तुजलाही राज्य एक देतों. आपले पुत्र दोघे-जण, एक तूं संभाजी व दुसरा राजाराम. ऐसियास हें सर्व राज्य आहे, यास दोन विभाग करतों. एक चंदीचें राज्य, याची हद्द तुंगभद्रा तहद कावेरी हें एक राज्य आहे. दुसरें तुंगभद्रा अलीकडे गोदावरीनदीपर्यंत एक राज्य आहे. ऐशीं दोन राज्यें आहेत. त्यास तूं वडील पुत्र, तुजला कर्नाटकींचें राज्य दिधलें. इकडील राज्य राजारामास देतों. तुम्ही दोघे पुत्र दोन राज्यें करणें. आपण श्रीचें स्मरण करून उत्तर सार्थक करीत बसतों," असें बोलिले. तेव्हां संभाजी राजे बोलिले कीं, "आपणास साहेबांचे पायांची जोड आहे. आपण दूधभात खाऊन साहेबांचे पायांचें चिंतन करून राहीन," असें उत्तर दिधलें. आणि राजे संतुष्ट जाहले. मग पिता पुत्र बैसून कुळ राज्य आपलें देखिलें. कर्नाटक किती आहे व खजीना काय आहे व कारखाने व मुत्सद्दी सरकारकूंन[१७] लोक कोण कोण ? लष्कर, पागा, शिलेदार किती ? सरदार काय काय ? गड कोटें ? किती ? हशम काय ? समुद्रांतील जंजिरे, पाणियांतील जाहजें किती ? इसमांचा आकार केला. बितपशील, कारखाने अठरा व महाल मुलूख नाना जिन्नसवार संख्या करणें तो केला. बितपशील.

अठरा कारखाने[१८].

१ खजीना. १ जव्हाहीरखाना. १ अंबारखाना. १ शरबतखाना. १ तोफखाना. १ दफ्तरखाना. १ जामदारखाना. १ जिरातखाना. १ मुदबखखाना. १ उष्टरखाना. १ नगारखाना. १ तालीमखाना.

---

१५. "हर्ष झाला" पाठांतर. १६. सचंतर=स्वतंत्र, निराळें. १७. "कारकून मोस्तेसर लोक" पाठांतर. मोस्तेसर ? १८. ह्या यादीशीं पृष्ठ ७२ टीप २७ मधील याद ताडून पाहावी.

१ पीत. १ सौदागीर. १ पालखी. १ कोठी. १ इमारत. १वहिली.[१९] १ पागा. १ सेरी[२०]. १ दरुनी[२१]. १ थट्टी. १ टंकसाळ. १ छबीना.

खजीना नाणेंवार व कापड जिन्नसवार बी॥

सुवर्ण ——————————— नाणें.

१००००० गंबीर[२२] एक लक्ष. २००००० मोहरा दोन लक्ष. ३००००० पुतळ्या तीन लक्ष. १३६४५२५ पातशाही होन. १००००० सतलाम्या एक लक्ष. १००००० इभराम्या एक लक्ष. ४००००० शिवराई[२३] होन. १५००००० कावेरी पाक. १२७४६५३ सैणगरी[२४] होन. २५४०३० अच्युतराई होन. ३००४५० देवराई होन. १००४०० रामचंद्रराई[२५] होन. १००००० गुती होन. २००००० धारवाडी होन. ३००००० फलम[२६] नाणेंवार. २००००० प्रलखटी [?] होन. १००००० पाक (व) नाईकी होन. ३००००० आदवणी होन. ५००००० जडमाल होन. १४०००० ताडपत्री होन. १००००० साधें सोनें नग कांबी, वजन खंडी १२॥.

पुरवणी होनांचीं नांवें. (फलम याचे पोटीं).

१ अफरजी. १ त्रिवोळुरी[२७] १ त्रिसुळी. १ चंदावरी. १ बिलधरी. १ उलफकरी. १ महमदशाई. १ वेलुरी. १ कटेराई. १ देवजवळी. १ रामनाथपुरी. १ कुनगोटी.

---

१९. वहिली महाल=रथशाला. २०. सेरी=तृप्ति, समाधान, आराम. २१. दरुनी=अंतःपुर, राणीवसा. २२. 'गाहर' किंवा 'गब्रे' असेही पाठ आहेत. २३. यावरून शिवाजीनें आपल्या नांवाचे होन पाडिले होते, असें दिसतें. शिवराई पैसा आजपर्यंत नजरेस येत होताच. शिवराई रुपये मात्र आढळांत नाहींत. २४. सणगिरी होन कांहीं प्रतींत दिलेले नाहींत. २५. '१०४००' पाठांतर. २६. फलम=एक सोन्याचें नाणें, सुमारें ३ रुपये किंमतीचें. २७. 'त्रिमलारी' पाठांतर.

वजन खंडी ५०. [जवाहीर] १ माणकें. १ पाच. १ वैडुर्यें. १ नीळ. १ पैराज. १ मोतीं. १ पोंवळें. १ पुष्कराज. १ हिरे. एकूण ९.

कापड जरी व साधे व रंगाचें व खुमास जिन्नसवार छपन्न देश व दर्यावरील अजमासें किंमत होन १,००,००,०००. ५०,००० निशाणी होन.

धान्यसंग्रह रससंग्रह अगणित होता कोठार व देशांत अमर्याद होती. ——— कलम

एकूण चंद्रमे संख्या २५००५०० ५००००० येर्लुरी होन.

घोडे राऊत संख्या पागा सिलेदार १,०५,००० एक लक्ष पांच हजार. तपशील.

पागा ४५,००० यांचे सरदार नांवें:—

१ हंबीरराव सरनौबत. १ संताजी घोरपडे. १ मानाजी मोरे. १ येसाजी काटकर. १ संताजी जगताप. १ निंबाजी[२९] पाटोळे. १ जेतोजी काटकर. १ परसोजी भोंसले. १ गणोजी शिरके. १ बाळोजी काटकर. १ निळोजी काटे. १ नेतोजी[३०] पालकर. १ तुकोजी निंबाळकर. १ गोंदजी जगताप. १ संभाजी हंबीरराव. १ धनाजी जाधव. १ शामाखान. १ वाघोजी[३१] शिरके. १ हरजी[३२] निंबाळकर. १ भवानराव. १ आनंदराव हशमहजारी. १ तेलंगराव. १ रुपाजी[३३] भोंसले. १ त्र्यंकट राऊ खांडकर. १ खंडोजी जगताप. १ उदाजी[३४] पवार. १ रामजी[३५] कांकडे. १ कृष्णाजी घाडगे. १ सावजी मोहिते. एकूण २९.

---

२८. ह्या पैक्याच्या यादींत कोठें कोठें फरक पडतो. २९. 'बिंबाजी' किंवा 'बुबाजी' पा०. ३०. 'नयोजी' प्र० प्रत. ३१. 'राघोजी' पा० ३२. 'मालोजी' पा०. ३३. 'संताजी' पाठांतर. ३४. 'दादाजी' पा०. ३५. 'बाबाजी' किंवा 'दादाजी कांकडे.' पा०.

शिलेदार व मुलखांचे सुभेदार.

१ नागोजी बल्लाळ. १ गणेश शिवदेव. १ चंदो हिरदेव. १ नेमाजी[३६] शिंदे. १ रामाजी भास्कर. १ बयाजी[३७] गडदरे. १ बाळाजी निळकंठ. १ हिरोजी शेळके. १ त्रिंबक विठ्ठल. १ महादजी नारायण, १ बाळोजी शिवतरे. १ जानराव वाघमारे. १ संकोजी माने. १ अमरोजी पांढरे. १ रामाजी जनार्दन. १ मुधोजी थोरात. १ कृष्णाजी भांदडे[३८]. १ बहिरजी[३९] वडगरे. १ चंदो नारायण. १ खेमणी. १ खंडोजी आटोळे. १ राघो बल्लाळ. १ बळवंतराव देवकाते १ बहिरजी घोरपडे. १ मालोजी[४०] थोरात. १ बाळाजी बहिरव. १ देवाजी उघडे. १ गणेश तुकदेव. १ केरोजी पवार. १ उचाले. १ नरसोजी शितोळे.

हत्ती व हत्तिणी छावे सुमार	पाणियांतील जहाजें आरमारचे सरदार,	
१२६०.	१ दर्यासागर	१ इब्रामखान.
		१ मायनाईक.

हशम मावळे सरदार असामी १,००,००० यांचे सरदार.

१ येसाजी कंक सरनोबत[४१]. १ सूर्याजी मालसुरे. १ गणोजी दरेकर. १ मुग्धाजी बेनमणा. १ माल सावंत. १ विठोजी लाड[४२]. १ इंद्रोजी गावडे[४३]. १ जावजी महानलाग. १ नागोजी प्रल्हाद. १ पिलाजी गोळे. १ मुधोजी सोनदेव. १ कृष्णाजी भास्कर. १ कलधोंडे.[४४] १ हिरोजी मराठे. १ रामाजी मोरे. १ हिरोजी भालदार. १ तुकोजी कडू. १ राम दळवी. १ दत्ताजी इडि (तु) लकर. १ पिलाजी सणस. १ जावजी पाये. १ भिकजी दळवी. १ कोंडजी वडखले. १ त्रिंबकजी प्रभु. १ कोंडजी फरजंद. १ तानाजी तुंदुसकर[४५]. १ तानसांवत मावळे. १ महादजी फरजंद. १ येसजी दरेकर. १ बाळाजीराव दरेकर. १ सोन

---

३६. 'नेनोजी' पा०. ३७. 'रामाजी' गडदरे पा० ३८. 'जावदेव' पा०. ३९. 'बहिर्जी मुरग' पा०. ४०. 'मानाजी' पा०. ४१. 'दरेकर' पा०. ४२. 'कवडे पा०. ४३. 'गरवडे' पा०. ४४. 'कलदंड' पा०. ४५. 'मंदुसरा' पाठांतर.

दळवे. १ चांगोजी कडू. १ कोंडाळकर. १ ढवळेकर. १ तानसावंत भोंसले.

एकूण ३६.

गड कोट जंजिरे व देशांतील जंजिरे गड कोट वितपशील.

१ कोंढाणा ऊर्फ सिंहगड. १ घनगड[४७]. १ येलबर्गीगड. १ रांगणा ऊर्फ प्रसिद्धगड. १ लिंगाणा. १ चंदन. १ मसीतवाडे ऊर्फ मानगड. १ जयगड. १ लोहगड. १ कोट फोंड. १ कोट लावड. १ रसाळगड. १ हडसर ऊर्फ पर्वतगड. १ कोट केचर. १ सातारागड. १ परळीगड ऊर्फ सज्जनगड. १ वल्लभगड. १ जवळेगड. १ हरुपगड. १ कुरडू ऊर्फ मंदरगड. १ सालोभागड. १ रोहिडा. १ मदगिरिगड. १ जिवधण. १ कोट मंगळूर. १ कोपलगड. १ कोट कुष्टगी. १ पन्हाळागड. १ नौबतगड, १ कोटसुपें. १ पुरंदरगड. १ पाली ऊर्फ सरसगड. १ अचलागिरीगड. १ भोरप ऊर्फ सुधागड. १ कोट आंकोलें. १ पांडवगड. १ वंदन. १ कोट शिवेश्वर. १ खिळणा ऊर्फ विशाळगड. १ त्रिंबक ऊर्फ श्रीगड. १ कोट हलियाळ. १ बहादूरगड. १ तानवडा. १ सालेरीगड. १ मनोहरगड. १ अहिवंतगड. १ ठकरीगड. १ माहुलीगड. १ चाउड ऊर्फ प्रसन्नगड. एकूण[४८] ४९.

---

४६. गड=डोंगरी किल्ला. कोट=मैदानांत पायापासून बांधिलेला. जंजिरा=पाण्यांतील किल्ला. ४७. 'धनगड' पाठांतर. ४८. याशिवाय दुसरे प्रतींत नांवें सांपडतात तीं.—केदारकोट, कोरागड, कासेगड, कोलजागड कनकगड, कोहीमगड, कोटारगड, कंकणीगड, कृष्णागिरीकोट, कुलागड, कैहानकोट, कुडाळकोट, कडवरीगड, कारडीगड, कोचनागड, कल्याणगड, नागिरीगड, नांदगिरीगड ऊर्फ कल्याण, नळदुर्ग, तरूगड, देवगड, गुणवंतगड, गंधर्वगड ऊर्फ भुजबळ, ढालगड, चंद्रगड, चतुरगड, चा-(र) दीगड, रायगड तक्ताची जागा, रत्नगड, राजहंसगड, राजमाचीगड, हसुरकोट, हेमाद्रीगड, हंसगड, सुधाकरगड, सुंदरगड, सिंधुदुर्ग जंजिरा, सुगाणागड, सबळगड, सामत्रागड, सिंहगड, सज्जनगड, सेरगागड, सुमारगड, येशवंत दुर्ग, व्यंद्रगड, वरूपगड, विदांविदगड, विश्वासी ईश्वरकोट, शरगागड, शेवळगड, माचणागड, मंगलगड, कांगोरी, महीभरगड, महानगड, मानाडगड, मत्तगड, मृगंगड, (पिटकड ?) महोगड, महीनळीगड, मित्रगड, मकरंदगड, भोरागिरी, भिलवडी, भुजबळगड, भूपाळगड, भद्रगड, प्रचितगड, पराक्रमगड, पाराशरदनाम, पैना (जा)-रगड, प्रल्हादगड, पहारगड, बीरकोट, बळराजगड, बाळाकोट.

नवे राजियांनीं गड वसविले त्यांची नांवनिशीवार सुमारी सुमार १११.

१ राजगड चारी माच्या. १ तोरणा ऊर्फ प्रचंडगड. १ केळजा. १ वैराटगड. १ कमलगड. १ वर्धनगड. १ प्रतापगड. १ कांगोरी ऊर्फ मंगळगड. १ गहनगड. १ पताकागड. १ पद्मागड. १ सुबकरगड. १ सबलगड. १ बहिरवगड ऊर्फ सारंगा. १ गगनगड ऊर्फ बावडा. १ सारंगगड. १ सुरगड. १ जंजिरे विजयदुर्ग. १ जंजिरे सिंधुदुर्ग. १ जंजिरे खांदेरी. १ पावनगड. १ पारगड. १ भिवगड. (भीमगड). १ भूधरगड. १ राजगड. १ सहन (ज) गड १ नाकगडगड. १ लोणजागड. १ काचणागड. १ सिदीचागड. १ वसंतगड. १ सुंदरगड. १ महीमानगड. १ मच्छेंद्रगड. १ त्र्यंकटगड. १ माणिकगड. १ लोकलगड (केलौल ?). १ कोथळागड. १ श्रीवर्धनगड. १ कमरगड. १ वासोटा ऊर्फ व्याघ्रगड. १ खोलगड. १ प्रचितगड. १ प्रौढगड. १ वनगड. १ नरगुंदगड ऊर्फ महदूगड. १ रामदुर्ग ऊर्फ भुजबळ. १ बालेराजा. १ अंजनवेली. १ सरगड. १ मुरगोड. १ श्रीमंतगड. १ गजेंद्रगड. १ कोट येळूर. १ कनकाद्रिगड. १ रवळागड. १ नाचणागड. १ रामसेजगड. १ रुद्रमाळगड. १ समानगड. १ वल्लभगड. १ महीपालगड. १ मयोरगड ऊर्फ नवलगुंद. १ पटगड. १ सोनगड. १ कुंजरगड. १ तुंगगड ऊर्फ कठीणगड. १ महीपतगड. १ मदनगड. १ कांगोरीगड. १ वारूगड. १ भूषणगड. १ कोट बोटगीर. १ कंबल गड. १ मंगलगड.[४९] १ स्वरूपगड. १ ढोलागड. १ मनरंजनगड. १ बहुलगड. १ महींद्रगड. १ रजेगड. १ बळवंतगड. १ श्रीगलडवगड. १ पवित्रगड. १ कलानिधीगड. १ गंधर्वगड. १ सुमनगड. १ गंभीरगड १ मंदरगड. १ मर्दनगड. १ दहीगड. १ मोहनगड. १ गडागड. १ वीरगड ऊर्फ घोसाळा. १ तिकोना वितंड गड.* १ जंजिरे सुवर्णदुर्ग. १ जंजिरे रत्नागिरी. १ राजकोट. १ सेवणागड. १ सेवकगड.

---

४९. 'मनगड' पाठांतर. *वितंडगड ?

१ कोहजगड. १ कठोरगड १ भास्करगड. १ कपलगड. १ हरिश्चंद्रगड. १ जंजिरे कुलाबा. १ सिद्धगड. १ मंडणगड.

एकूण सुमारें १०८[५०].

कर्नाटक प्रांतींचे गड केले नवे एकूण सु॥ ७९.

वितपशील—

कोल्हार, बाळापूर—वरघाट.

१ कोल्हार बाळापूर भोर. १ नंदीगड. १ चंदनगड. १ ब्रह्मगड. १ गणेशगड. १ श्रीवर्धनगड. १ वज्रगड. १ मर्दनगड. १ कोट विदनूर. १ भास्करगड. १ पिंगळा ऊर्फ प्रकाशगड. १ कोट ढमकूर. १ कोट कोलार कदीम. १ दुर्गमगड. १ भीमगड. १ सरसगड. १ अहिनिजादुर्ग. १ कट्टरगड. १ मकरंदगड. १ बुरवंडगड[५१]. १ सोमशंकरगड. १ हातमलगड. १ भूमंडणगड. १ मेज कोल्हारगड. १ महीपालगड. १ भीमगडनजीक कपशेरी. १ बुंदीकोट. १ कोट एलूर. १ कैलासगड. १ महीमंडणगड. १ अर्जुनगड. १ अकटिगड. १ पडवीरगड. १ भंजनगड. १ राजगड चंदी. १ मदोन्मत्तगड चंदी. १ सुवर्णगड कोटवेल. १ मातुर. १ पाले कोट. एकूण ३८.

घाटाखालीं गड कोट.

१ पतनगदनेगड. १ जगदेवगड. १ केवळगड. १ गगनगड. १ मदगड. १ कस्तुरीगड. १ रत्नगड. १ प्रबळगड. १ मार्तंडगड. १ कृष्णागिरी चंदी. १ शारंगगड चंदी १ लागगड चंदी. १ कोट त्रिचंदी. १ सुदर्शनगड. १ महाराजगड. १ कृष्णागिरीगड. १ रंजनगड. १ शिदंगड[५२]. १ मल्लिकार्जुनगड. १ प्राणगड. १ कुंजरगड. १ आरकोटगड. १ कर्नाटकगड. १ बिगेवोलंगड[५३]. १ बहिरवगड. १ कोटसुमा. १ मनगड. १ कोट त्रिकलूर. १ वेटवल ऊर्फ केमल. १ विशाळगड. १ कोट त्रिमल. १ चेलगड चंदी. १ गर्वगड चंदी.

---

५०. वर सुमार १११ म्हटलें आहे परंतु मेमजिले असतां १०८ च भरतात. महाड मतींत ८३।८४ च दिले आहेत. ५१. 'बरुट कोट' पाठांतर. ५२. 'वीरगड' पाठांतर. ५३. 'बीर्गपल्ली दुर्ग' पाठांतर.

१ कोट देवणा पाटी. १ रामगड. १ चिंतामहर कोट. १ वृध्धाचल कोट. १ चवीकोट. १ निलसाजिन गड. १ यशवंत गड. १ देवगड. एकूण ४१. एकंदर गड बेरीज ७९.[५४]

एकंदर गडबेरीज.

५० प्रथम पन्नास. १११ नवे, राजियांनीं वसविले. ७९ कर्नाटक प्रांतींचे. एकूण २४०.[५५]

एणेंप्रमाणें आपलें राज्य सालेरी किल्यापासून गोदावरी नदी आलीकडे कुल् देश वरघाट तळघाट तुंगभद्रा पावेतों हा एक प्रांत, व तुंगभद्रे पलकिडे देखील[५६] कोल्हार, बाळापूर, चंदी, येलूर सरद कावेरी पावेतों हा एक प्रांत. असे दोन प्रांत मिळून एक राज्य आहे. ऐशी तजवीज करून संभाजी राजियास पन्हाळ्यास ठेविलें. त्याजवळ जनार्दन नारायण सरकारकून व सोनोजी नाईक बंकी व बाबाजी ढंढेरे असे ठेविले. आणि पुत्राचें समाधान केलें कीं, "आपण रायगडास जातों. धाकटा पुत्र राजाराम याचें लग्न करून येतों. मग राज्यभाराचा विचार कर्तव्य तो करूं. तूं वडील पुत्र आहेस. सर्व प्रकारें भरंवसा तुमचा." असें बोलून रायगडास गेले.

धाकटा पुत्र राजाराम यास वधू पाहतां प्रतापराव पूर्वील सेनापति होते त्यांची कन्या नवरी नेमस्त केली, आणि लग्न सिद्धीतें पावविलें. वधूचें [नांव] सौभाग्यवती जानकीबाई असें ठेविलें. मोठा महोच्छाह केला. दानधर्म अपार केले.

मग कांहीं दिवसांनीं राजास व्यथा ज्वराची जाहली. राजा पुण्यश्लोक, कालज्ञान जाणे. विचार पाहतां आयुष्याची मर्यादा

---

५४. ह्या खेरीज आणखी नांवें दुसऱ्या प्रतींत आढळतात तीं हीं:—१ कोंडापुर कोट. १ कराडकोट. १ काणणूर. १ कामकोट. १ गोकाककोट. १ गोंजरागड. १ भवानीदुर्ग. १ धर्मपुरीकोट. १ धरापूरकोट. १ जवादगड. १ प्रमोदगड. १त्रिचनापूर १कोट. १तळगिरीकोट.१त्रिवेली कोट. १ माणिकगड. १ मृगांकगड. १ मनोहरकोट. १ मिरजकोट. १ मंगळगड. १ बागलकोट. १ रवळागड. १ रायदुर्ग. १ विराट कोट. १ सोंजिरागड. १ शिरोळगड. १ शामलकोट. ५५. महाड प्रतींत ३२३ व दुसऱ्या एका जुन्या यादींत ३६४ असें आहे. प्रतापगड प्रतींत २४० असें आहे. ५६. देखील कोल्हार इ० = कोल्हार इ० सुद्धां, सहित.

झाली असें कळून जवळील कारकून व हुजरे लोक होते त्यांमध्यें सभ्य भले लोक बोलावून आणिले. बितपशीलः—

कारकून—१ **नि**ळोपंत **प्र**धानपुत्र. १ **प्र**ल्हादपंत. १ **गं**गाधरपंत, **जना**र्दनपंताचे पुत्र. १ **रा**मचंद्र **नि**ळकंठ. १ **रा**वजी **सो**मनाथ. १ **आ**बाजी **म**हादेव. १ **जो**तीराव. १ **बा**ळप्रभू **चि**टनीस.

हुजरे लोक—१ **हि**रोजी **फ**रजंद. १ **बा**बाजी **घा**डगे. १ **बा**जी **क**दम. १ **सु**धोजी **स**रखवास. १ **सु**र्याजी **मा**लुसरा. १ **म**हादजीनाईक **पा**नसंबळ.

असे मातबर लोक जवळि बोलावून आणिले. मग त्यांस सांगितलें कीं, "आपली आयुष्याची अवधी झाली. आपण कैलासास श्रीचे दर्शनास जाणार. शरीर क्षीण देखून पन्हाळियावरि संभाजी राजे वडील पुत्र यांस सांगितलें [होतें] कीं, 'तुम्ही दोघे पुत्र आपणास यांस राज्य वांटून देतों. आणि उभयतां सुखरूप राहणें.' म्हणोन सांगितलें. परंतु वडील पुत्र संभाजी राजे यांनीं ऐकिलें नाहीं. शेवट आपला तो निदानसमय दिसताहे. राज्य म्यां शिवाजीनें चाळीस हजार होनाचा पुणें महाल होता, त्यावरि एक क्रोड होनाचें राज्य पैदा केलें, हे गड कोट व लष्कर पागा ऐसें मेळविलें. परंतु मज माघारें हें राज्य संरक्षण करणार ऐसा पुत्र दिसत नाहीं. कदाचित् धाकटा कुंवार राजाराम वांचला तर तो एक हें राज्य वृद्धीतें पाववील. संभाजी राजे वडील पुत्र जाणता आहे, परंतु बुद्धि फटकळ[५७] आहे. अल्पबुद्धि आहे. त्यास काय करावें! आपण तो प्रयाण करतों. तुम्ही कारकून व हुजरे मराठे कदीम[५८] या राज्यांतील आहां. तुम्हांस या गोष्टी कळल्या असाव्या. आपणांमाघारें संभाजी राजे पराक्रमानें राज्य सर्व आटोपतील. लष्करही थोरला राजा संभाजी म्हणून त्याजकडे डौल देऊन मिळतील. राजाराम धाकटा म्हणून याजकडे लष्कर येणार नाहीं. सरकारकून राजारामाचा पक्षपात करून उभयतां बंधूंस राज्य वांटून दोन राज्यें करूं म्हणतील. शेवट लष्करचे मराठे कारकुनांचे विचारांत येणार नाहींत. शेवट अवघे सरकारकुनांसि

५७. 'अनीतीची' पाठांतर. ५८. कदीम=जुने, फार दिवसांचे.

विश्वास देऊन धरतील. संभाजी राजे हे आपले वेळचे थोर थोर ब्राह्मण यांस मारील. ब्राह्मणहत्या करील. पुढें मराठे यांस लष्करचे सरदारांसही मारील, धरील, इजत घेईल. लहान माणसें, गुलाम, यांचा पगडा पडेल, आणि थोर लोकांची चाल मोडील. संभाजी कैफ खाईल, गांज्या ओढील, इषकबाजी करील. गड-कोट-देशामध्यें अनाइक[५९] होईल. राजा परामृष करणार नाहीं. द्रव्य खजीना सर्व उडवील. सर्व राज्य गमावील. संभाजीचे गुण ऐकून औरंगजेब दिल्लीहून चालून येईल. भागानगर विजापूर मोंगल घेईल. हें राज्यही घेतील, आणि संभाजी शेवट दगा खाईल. जे गति मलिक अंबर निजामशाहा त्याचा पुत्र फत्तेखान[६०] मलिका माघारां जाहला, आणि पातशाही बुडविली, तैशीच संभाजी राजा करील. मग राजाराम राज्य करूं लागेल. तेव्हां गमाविलें राज्य साधील. मजपेक्षां पराक्रम विशेष करील. हीं पुत्रांचीं लक्षणें. आतां कारकुनांमध्यें माझे वेळचे थोरले कारकून यांस तो संभाजी वांचूं देणार नाहीं. त्यांपैकीं एक प्रल्हादपंत निराजीपंताचे पुत्र व रामचंद्रपंत निळोपंताचे पुत्र हे दोघे ब्राह्मण पराक्रमी होतील. निळोपंत, प्रधानाचा पुत्र, हाही नांव धरील. या वेगळे कोणी होणार होतील. मराठ्यांमध्यें बहुतेक संभाजी मोडील. उरल्या पैकीं संताजी घोरपडे व बहिरजी घोरपडे व धनाजी जाधव हे जरि वांचले तरि हे तिघे मोठे पराक्रम करतील. मोडिलें राज्य हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे सांवरतील[६१]". असें बोलले. येणेंप्रमाणें राजे बोलिले. सर्वांचे कंठ दाटून नेत्रांपासून उदक श्रवूं लागलें. परम दुःख झालें. त्या उपरि राजे बोलिले कीं, "तुम्ही चुकूर होऊं नका. हा तो मृत्युलोकच आहे. या मार्गे किती उत्पन्न झाले तितके गेले. आतां तुम्हीं निर्मळ सुखरूप बुद्धीनें असणें. आतां अवघे बाहेर बैसा. आपण श्रीचें स्मरण करतों," म्हणोन अवघियांस बाहेर बसविलें. आणि राजियांनीं श्री भागीरथीचें उदक आणून स्नान केलें. भस्म धारण करून

---

५९. अनाइक = अनायक, अनायकी. ६०. मलिकंबर यानें मोंगलांपासून पुष्कळ वर्षें अहंमदनगरचें राज्य बचाविलें (१५९९-१६२६). पुढें त्याचा मुलगा फत्तेखान ह्यानें आपल्या राजास मारून तें राज्य मोंगलांचे स्वाधीन केलें (१६३७). ६१. हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे राजारामाचे वेळीं प्रमुख होते, हें सुप्रसिद्ध आहे.

रुद्राक्ष धारण केले. आणि योगाभ्यास करून आत्मा ब्रह्मांडास नेऊन दशद्वारें फोडून प्राणप्रयाण केलें. शालिवाहन शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे, चैत्र शुद्ध १५ रविवारीं दोन प्रहरीं काळ रायगडीं[६२] झाला. त्या नंतर शिवदूत विमान घेऊन आले, आणि [राजे] विमानीं बैसून कैलासास गेले. हें जड शरीर, [त्याचा] मृत्युलोकीं त्याग केला.

राजियाचें देहावसान झालें ते दिवशीं पृथ्वीकंप जहाला. गगनीं धूमकेतु उदेला. उल्कापात आकाशाहून झाला. रात्रीं जोड-इंद्रधनुष्यें निघालीं. अष्टदिशा दिग्दाह होऊन गेल्या. श्रीशंभुमहादेवीं तळ्याचें उदक रक्तांबर झालें. पाण्यांतील मत्स्य बाहेर पडून अमासवणी [!] उदक जहालें. ऐशीं अरिष्टें जाहलीं. मग राजियाचें कलेवर चंदन-काष्ठ व बेलकाष्ठें आणून दग्ध केलें. स्त्रिया राजपत्न्या, कारकून व हुजरे सर्व लोकांनीं सांगितलें कीं, धाकटा पुत्र राजाराम यांनीं क्रिया करावी. सर्वांनीं खेद केला. राजाराम यांनीं अत्यंत शोक केला. त्या नंतर उत्तरकार्य कनिष्ठानीं करावें असें सिद्ध केलें. वडील पुत्र संभाजी राजे वेळेस नाहींत, याजकरितां धाकट्यांनीं क्रिया केली. ऐसें राजियांचें चरित्रआख्यान उत्पन्न काळापासून देहावसानापर्यंत जहालें.

राजा साक्षात् केवळ अवतारीच जन्मास येऊन पराक्रम केला. नर्मदापासून रामेश्वरपर्यंत द्वाही फिरली. देश काबीज केला. अदलशाई, कुतुबशाई, निजामशाई, मोंगलाई ह्या चारी पातशाहा व समुद्रांतील बेवीस* पातशाहा असे जेर जप्त करून, नवेंच राज्य साधून मराठा पातशाहा सिंहासनाधीश छत्रपति जाहला. प्रतिइच्छा मरण[६३] पावून कैलासास गेला. ये जातीचा कोणी मागें जहाला नाहीं. पुढें होणार नाहीं. असें वर्तमान महाराजांचें जहालें, कळलें पाहिजे.

चरित्र पुण्यश्लोक राजियाचे जे घरीं लिहून ठेवतील त्यांच्या भाग्यास पारावार नाहीं, व जे वाचतील त्यांस मोठें पुण्य जोडेल. निपुत्रियांस पुत्र होतील व दरिद्रियांस लक्ष्मीवंत होतील व अपेशियांस यशवंत होतील व पुण्यश्लोक पराक्रमी होतील. जे पुत्रवंत असतील त्यांसही पुत्र होतील. जे लक्ष्मीवंत असतील ते विशेष

---

६२. ही मिती महाड प्रतींत मात्र आहे. ६३. इच्छेस येईल त्यावेळीं देहावसान करण्याचा वर मागें भीष्मास होता. * मागें पृष्ठें ८५ व ६८ पाहा.

भाग्यवंत होतील. यशस्वी असतील ते दिग्विजयी होतील. येणेंप्रमाणें सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. बरें समजणें. ही बखर संपूर्ण जाहली. चैत्र शुद्ध प्रतिपदा ते दिवशीं वर्णन समाप्त जाहलें.[64] ईश्वर संवत्सर. मुक्काम चंदी. शालिवाहन शके[65] १६१६ [त] जाहली. कळलें पाहिजे. बहूत काय लिहिणें हे विनंती.

समाप्त.

परिशिष्ट १.

शिवाजीनें रायगडीं राजवाड्याबरोबरच 'जगदीश्वराचें' देवालय बांधिलें. त्या देवालयाच्या महाद्वाराच्या आंत शिरतांना डाव्या बाजूच्या सुमारें ३॥ हात लांबीच्या व १। हात रुंदीच्या चिऱ्यावर खालीं दिलेले दोन श्लोक लिहिलेले आहेत. हे आम्हांकडे आमच्या दोन महाडकर मित्रांनीं पाठविले. त्यांची एक प्रत आम्हांस एका जुन्या दफ्तरांतही सांपडली होती. ह्या तिहींची तुलना करून हे श्लोक येथें दिले आहेत.

प्रासादो जगदीश्वरस्य जगतामानन्ददोऽनुज्ञया
श्रीमच्छत्रपतेः शिवस्य नृपतेः सिंहासने तिष्ठतः ।
शाके षण्णव[1]-बाण-भूमिगणनादानन्दसंवत्सरे
ज्योतीराजमुहूर्त कीर्तिमहिते शुक्लेश सार्पे तिथौ ॥ १ ॥
वापी-कूप-तडाग-राजि-रुचिरं रम्यं वनं वीतिके[2]
स्तंभैः कुंभिगृहे नरेंद्रसदनैर्[3]भ्रंलिहे मीहिते (!)
श्रीमद्रायगिरौ गिरामविषये हीरा[4]जिना निर्मितो[5]
यावच्चन्द्रदिवाकरौ विलसतस्तावत्समुज्जृंभते[6] ॥ २ ॥

परिशिष्ट २.

शिवाजीच्या राजमुद्रेवर म्हणजे शिक्क्यावर श्लोक होता तो येणेंप्रमाणें:—

६४. 'ते दिवशीं राजा कैलासवासी झाला.' असें प्रतापगड प्रतींत आहे, तें चुकीचें आहे. ६५. सर्व प्रतींत ईश्वर संवत्सर व १६१६ शक असेंच आहे.
१. षण्णवबाणभूमिगणना = १५९६. २. "वीतिकौ" असें मूळांत आहे. ३. 'सदने रम्यं लिहै रीहितें' असें मूळांत आहे. ४. 'हिराजी' हा ह्या कामावरील मेस्त्री असें होतें. ५. "निर्मिते" असें मूळांत आहे. ६. समुज्जृंभताम्?

॥ राजमुद्रा ॥

॥ प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता
शाहासुँतस्य मुद्रेयं शिवराजस्य राजते ॥

परिशिष्ट ३.

शिवाजीस जन्मकाळीं ६ ग्रह उच्चीचे पडले असा उल्लेख पूर्वी (पृष्ठ ६ टीप १३ मध्यें) आला आहे. परंतु आम्हांस उपलब्ध झालेल्या लग्नकुंडलीवरून पाहतां उच्चीचे ४ होते आणि स्वगृहींचा एक होता असें ठरूं पाहातें. ही लग्नकुंडली येथें देतों.

शिवछत्रपतीची लग्नकुंडली.

गु. ४
चं. २ शु.
५ रा.
३
र. १ बु.
६
१२
७
९
११ के.
८ श.
१० मं.

४ उच्चीचे ग्रह–गुरु, मंगळ, रवि आणि चंद्र.
१ स्वगृहींचा–शुक्र.

परिशिष्ट ४.

"मराठी साम्राज्याची छोटी बखर" ह्या नांवाचा ग्रंथ "काव्येतिहास-संग्रहांत नुकनाच छापून प्रसिद्ध झाला आहे, त्याच्या शेवटीं अनेक परिशिष्टरूपानें जी प्रकाशकांनीं माहिती दिली आहे तिजवरून शिवाजींची वंशावळ त्याच्या पुत्रांपर्यंत तयार करून खालीं देत आहों.

१ मूळपुरुष शिवराव चितोडकर. चितोडीं.
२ भीमसिंग–[भोंसचे किल्ल्यांत पळून गेला.]

---

७. "शाहासूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते." पाठांतर.

३ विजयभानु.
४ खेलकर्ण—[चितोडाहून दक्षिणेंत आला.]
५ जयकर्ण.
६ महाकर्ण [परंडे नजीक रणस्तंभ रोवून युद्ध करतां मेला.]
७ राजा शिव [भीमेंत बुडून मेला.]
८ बाबाजी [वेडसर] जन्म १५३३ इ० स०
९ मालोजी [१५५२–१६१९]—विठोजी.

१० शाहाजी—शरफजी १५९४–१६६४. — आठ पुत्र. वंश पुणें प्रांतीं.

११ संभाजी मृत १६३७. — शिवाजी शककर्ते जन्म १६२७. राज्य १६७४–१६८०. — वेंकाजी तंजावरकर. — संताजी. (राजपुत्र.)

१२ संभाजी* १६८०–१६८९ — *राजाराम १६८९–१७००

ह्या पुरुषांबद्दल विशेष माहिती.

१. अकबराशीं युद्ध करीत असतां भीमसिंगाचे दोन्ही वडील बंधु पडले. तेव्हां भीमसिंग ' भोंसचे ' किल्ल्यांत पळून राहिला, म्हणून त्याच्या वंशास " भोंसले " हें नांव प्राप्त झालें.

२. मालोजीनें शाहाशरीफ नांवाच्या नगर येथील एका पिरास पुत्र व्हावा म्हणून नवस केला होता. पुत्र झाल्यावर त्या पिराचीं नांवें आपले मुलांस दिलीं.

३. मालोजीची स्त्री दीपाबाई म्हणून होती. ती वंगोजी ऊर्फ जगपाळराव निंबाळकर यांची बहीण होती.

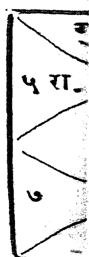
*संभाजी व राजाराम ह्या पुत्रांशिवाय शिवाजीस दोन कन्याही होत्या. एक शिरक्यांकडे दिली होती. व एक निंबाळकरांकडे दिली होती.

४. शाहाजीची पहिली बायको जिजाबाई ही लखुजी जाधवराव यांची कन्या होती. हिचा जन्म इ० स० १५९६ त झाला व विवाह इ० स० १६०४ त झाला. ही इ० स० १६७४ त मृत्यु पावली. हिला संभाजी व शिवाजी हे दोन पुत्र होते. शाहाजीची दुसरी बायको तुकाबाई ही मोहित्यांची कन्या होती. हिला व्यंकोजी म्हणून पुत्र होता. तो चंदीचंदावरचा राजा झाला. शाहाजीची एक नाटकशाळा होती तिला संताजी म्हणून पुत्र झाला.

५. शिवाजीची पहिली बायको सईबाई ही निंबाळकरांची कन्या. हिचा विवाह इ० स० १६३७ त झाला व ती इ० स० १६५९ त वारली. हिचा पुत्र संभाजी, याचा जन्म इ० स० १६५७ त झाला. शिवाजीची दुसरी बायको सोयराबाई. ही शिरक्यांची कन्या. तिचा पुत्र राजाराम. तिचा संभाजीनें इ० स० १६८० त वध केला. शिवाजीची तिसरी बायको पुतळाबाई ही शिवाजी मृत झाल्यावर इ० स० १६८० त सती गेली. शिवाजीच्या ४ थ्या बायकोचें नांव कोठें आढळत नाहीं.

६. संभाजीची बायको येसूबाई ही शिरक्यांची कन्या. हिचा पुत्र शिव ऊर्फ शाहू हा इ० स० १६८० त जन्मला. संभाजीची एक नाटकशाळा होती तिच्या पुत्राचें नांव मदनसिंग होतें.

७. राजाराम यास चार बायका होत्या. १ जानकीबाई, २ ताराबाई, ३ राजसबाई व ४ अंबिकाबाई. ताराबाईचा जन्म इ० स० १६७५ त झाला व ती इ० स० १७६१ त वारली. तिचा पुत्र शिवाजी हा वेडा होता. त्याचा जन्म इ० स० १६९० त झाला होता व तो इ० स० १७२० त मृत्यु पावला. त्याच्या बायकोचें नांव भवानीबाई होतें. तिच्या पुत्राचें नांव रामराजा असें होतें. तिला दुर्गाबाई व कृष्णाबाई अशा दोन कन्या होत्या. ह्या रामराजाचा जन्म इ० स० १७२० त झाला. राजारामाची तिसरी बायको राजसबाई हिला संभाजी म्हणून एक पुत्र होता. तो पुढें कोल्हापूरचा राजा झाला. राजारामाची चवथी बायको अंबिकाबाई हिला एक कन्या होती. खेरीज सगुणाबाई म्हणून राजारामाची नाटकशाळा होती तिला कर्ण म्हणून एक पुत्र होता.

परिशिष्ट ५.

क्षत्रियकुलावतंस श्रीमन्महाराजाधिराज **शिवाजी** महाराज छत्रपति यांचा काल शके १६०२ चैत्र शुद्ध १५ या दिवशीं **रायगड** येथें झाला. देहाचें सार्थक त्यांनीं बांधिलेला **जगदीश्वराचा** जो प्रासाद, त्याच्या महाद्वाराच्या बाहेर दक्षणभागीं केलें. तेथें काळ्या दगडाच्या चिऱ्यांचें जोतें अष्टकोनी सुमारें छातीभर उंचीचें बांधिलें असून वरून फरसबंदी केलेली आहे. फरसबंदीच्या खालीं पोकळी आहे, तींत महाराजांचा अवशिष्टांश रक्षामिश्र मृत्तिकेच्यारूपानें सांपडतो. ह्या जोत्यावर छत्री (मंदिर) बांधण्याचा मूळचा विचार असावा. परंतु महाराजांच्या पश्चात् जी धामधूम चालली होती, त्या धामधुमीमुळें तें काम सिद्धीस गेलें नाहीं असें दिसतें. फरसबंदीचे २।३ चिरे कोणीं द्रव्यलोभानें अलीकडे उचकून काढलेले आहेत. महाराजांच्या अवशिष्टांशाची ही शोचनीय स्थिति 'मराठे' म्हणून घेणाऱ्या सर्व जनसमूहास लाजवीत आहे.*

---

*अलीकडे मुंबई सरकारानें ह्या अष्टकोनी जोत्याची दुरुस्ती, साफसुफी व बंदोबस्त चांगला ठेविला असल्याचें समजतें. हें त्यास भूषणास्पद होय.
महाराजांची छत्री बांधण्याचा व जगदीश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार करण्याचा बेत मध्यंतरीं झाला होता, तो अद्याप तसाच राहिला आहे!
